

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: *ΤΟΠΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ***

**ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΠΕΤΡΑΚΗ ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
Α.Μ.: Μ894017 ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ**

ΑΘΗΝΑ, ΜΑΪΟΣ 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
----------------------	----------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
----------------------	----------

ΚΕΦ. Α΄: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΕΚΑ-

ΕΤΙΕΣ '70 - '80.....	14
-----------------------------	-----------

α. Μητροπολιτικές συγκεντρώσεις.....	15
---	-----------

β. Κέντρα υψηλής τεχνολογίας.....	17
--	-----------

γ. Βιομηχανικές συνοικίες ή περιοχές της ευέλικτης εξειδίκευσης.....	18
---	-----------

ΚΕΦ. Β΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ - ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ..... **24** |

α. Michael Piore - Charles Sabel.....	27
--	-----------

β. Allen Scott - Michael Storper.....	29
--	-----------

γ. Ash Amin - Kevin Robbins.....	31
---	-----------

Συμπερασματικά.....	36
----------------------------	-----------

ΚΕΦ. Γ΄: ΠΕΡΙΓΡΑΦΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	39
-----------------------------	-----------

ΚΕΦ. Δ΄: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ.....	47
-------------------------------------	-----------

α. Ταυτότητα του Λαυρίου.....	48
--------------------------------------	-----------

β. Ιστορική πορεία του Λαυρίου.....	49
--	-----------

γ. Το σύγχρονο Λαύριο.....	55
-----------------------------------	-----------

ΚΕΦ. Ε΄: ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ

ΛΑΥΡΙΟΥ

α. Τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα.....	60
β. Η παρέμβαση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.....	63
γ. Η παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης.....	69
δ. Τοπική Περιβαλλοντική Χάρτα.....	71
ε. Η παρέμβαση της πανεπιστημιακής κοινότητας.....	73
στ.Συνοψίζοντας	80

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	85
---------------	----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική.....	92
Ξενόγλωσση.....	95

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών στην Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη του Παντείου Πανεπιστημίου. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος έγινε συναρτήσει του προβληματισμού που αναπτύχθηκε τόσο κατά τη διάρκεια των μαθημάτων, όσο και ευρύτερα από τις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Η υποχώρηση του κεντρικού επιπέδου ρύθμισης και η ανάδειξη του περιφερειακού και τοπικού επιπέδου και των τοπικών πολιτικών αποτελούν βασική συνιστώσα της σύγχρονης οικονομικοκοινωνικής και πολιτικής συγκυρίας, η οποία, ωστόσο, εξελίσσεται παράλληλα με τη γενική τάση διεθνοποίησης της παραγωγής και ενοποίησης των εθνικών οικονομιών σε παγκόσμιες ή περιφερειακές ολοκληρώσεις (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση). Αυτό το δίπολο τοπικότητας - διεθνικού αποτελεί σήμερα το βασικό πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο αναδεικνύονται και οριοθετούνται οι όποιες αναπτυξιακές στρατηγικές, προσδιορίζοντας το διττό χαρακτήρα των τάσεων της σύγχρονης πραγματικότητας. Ο αμφίρροπος χαρακτήρας της σημερινής συγκυρίας καθιστά το ρόλο των αναπτυξιακών πολιτικών διπλά σημαντικό καθώς οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, όπως και τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων, δεν επιτρέπουν μονοδιάστατους καθορισμούς της αναπτυξιακής διαδικασίας και των επιπέδων εφαρμογής της.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος έγινε σε συνάρτηση με την κεντρικότητα και επικαιρότητα που αποκτούν σήμερα οι τοπικές πολιτικές. Η πόλη του Λαυρίου επιλέχθηκε ως παράδειγμα μελέτης για τα ελληνικά δεδομένα των τοπικών πολιτικών καθώς αποτελεί

τόσο αντιπροσωπευτική περίπτωση τοπικότητας που πλήγηκε από την αναδιαρθρώση της παραγωγής και του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας (αποβιομηχάνιση), όσο και σύγχρονο πεδίο κατάρτισης και επιδίωξης εφαρμογής συγκροτημένων αναπτυξιακών πολιτικών σε τοπικό επίπεδο.

Η εκπόνηση της παρούσας μελέτης έγινε με τη διαρκή συνεργασία και υποστήριξη της επιβλέπουσας καθηγήτριας κ. Αντιγόνης Λυμπεράκη, όπως και με την σημαντικότερη συμβολή των δημοτικών συμβούλων Λαυρίου κ.κ. Ι. Παρασκευή και Γ. Δράκο. Η βοήθεια όλων τόσο στη συγκέντρωση του απαιτούμενου πληροφοριακού υλικού και βιβλιογραφίας, όσο και στην επεξεργασία και αποκρυστάλλωση των κεντρικών σημείων και ιδεών υπήρξε πολύτιμη. Θερμές ευχαριστίες σε όλους.

Τέλος, κλείνοντας τη διπλωματική εργασία μου, μαζί και τον κύκλο σπουδών μου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, θα ήθελα να ευχαριστήσω συνολικά τους καθηγητές του Παντείου, που όλα αυτά τα χρόνια στάθηκαν πολύτιμοι δάσκαλοι και οδηγοί στους - συχνά δύσβατους αλλά πάντα συναρπαστικούς - δρόμους της Γνώσης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση που έπληξε τις βιομηχανικές χώρες της δύσης κατά τη δεκαετία του '70 πυροδότησε την απαρχή μίας διαδικασίας αναδιάρθρωσης της καπιταλιστικής παραγωγής και του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η διαδικασία αναδιάρθρωσης σήμανε θεμελιώδεις αλλαγές τόσο στο επίπεδο της παραγωγής, όσο και στο πολιτικό/διοικητικό επίπεδο και στις μορφές κοινωνικής οργάνωσης και συνείδησης (θεσμούς, νοοτροπίες κλπ).

Σημαντικά τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας (βαριά βιομηχανία, μεταλλουργία κλπ), που ιστορικά είχαν αναπτυχθεί στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου (βόρεια-κεντρική Ευρώπη, ΗΠΑ), άρχισαν να μεταφέρονται προς τις χώρες της περιφέρειας (Ν.Ευρώπη, Ασία, Ν.Αμερική) με βασική επιδίωξη την εκμετάλλευση της φτηνής εργατικής τους δύναμης. Παράλληλα ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας παρέμεινε στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, που εξακολούθησαν να συγκεντρώνουν τους τομείς της έρευνας (R&D) και τις υπηρεσίες υψηλής τεχνολογίας και διοίκησης ενώ η αλματώδης ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών και της διαχείρισης των πληροφοριών έκανε δυνατό αυτόν τον «εξ αποστάσεως» έλεγχο των αποκεντρωμένων τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας. Η

ανάπτυξη και εξάπλωση των πολυεθνικών επιχειρήσεων, η διαρκώς αυξανόμενη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (εξαγορές, συγχωνεύσεις κλπ) με την αντίστοιχη αύξηση της κάθετης και οριζόντιας ολοκλήρωσης της παραγωγής και η συγκέντρωση του οικονομικού ελέγχου στις μεγάλες επιχειρήσεις των μητροπολιτικών κέντρων αποτέλεσαν τα βασικά χαρακτηριστικά της παραγωγικής διαδικασίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Αυτή η διαδικασία «διεθνοποίησης» της παραγωγής (αποκέντρωση τμημάτων της προς την καπιταλιστική περιφέρεια, συγκέντρωση του ελέγχου στις χώρες του κέντρου, παγκόσμια συνδιαπλοκή τους κάτω από το οργανωτικό σχήμα των πολυεθνικών επιχειρήσεων) συνοδεύτηκε από αντίστοιχες μεταβολές και στο διοικητικό/πολιτικό επίπεδο. Η συγκρότηση και ανάπτυξη υπερεθνικών ολοκληρώσεων (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση) και η αντίστοιχη υποχώρηση των εθνικών κρατών προς όφελος του υπερεθνικού επιπέδου ρύθμισης αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά αυτής της νέας «πολιτικοδιοικητικής» τάξης πραγμάτων.

Παράλληλα, όμως, αυτή η τάση της διεθνοποίησης ακολουθείται από - ή/και προϋποθέτει - την αντίστοιχη τάση ανάδειξης του τοπικού - περιφερειακού επιπέδου. Τα τμήματα της διεθνοποιημένης παραγωγικής διαδικασίας εγκαθίστανται σε συγκεκριμένες τοπικότητες και αναπτύσσονται εκμεταλλευόμενα τα ιδιαίτερα πλεονεκτήματα ή αδυναμίες τους, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα αυτές και καταστρέφοντας άλλες (π.χ. το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης και παρακμής πολλών παλαιών βιομηχανικών κέντρων). Παράλληλα, σημαντικές κινήσεις αυτονόμησης περιφερειών και διάσπασης των εθνικών κρατών αλλάζουν διαρκώς τον πολιτικό χάρτη του σημερινού κόσμου. Από την άλλη πλευρά, ο λόγος περί «αποκέντρωσης της ανάπτυξης» και «ανάπτυξης των περιφερειών» γνωρίζει σήμερα μεγάλη άνθηση, είτε συνοδεύεται είτε όχι από αντίστοιχες πρακτικές σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο. Πέρα από αυτά, όμως, ο διττός χαρακτήρας των τάσεων της σύγχρονης πραγματικότητας καταδεικνύεται και από

συγκεκριμένα παραδείγματα ανάπτυξης τοπικότητων. Έτσι, μέσα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης της παραγωγής - και των οικονομικών κρίσεων αντίστοιχα - εμφανίστηκαν παραδείγματα τοπικών ενοτήτων που, κατά τη δεκαετία της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του '70, κατάφεραν όχι μόνο να ανταπεξέλθουν στη γενικευμένη οικονομική κρίση αλλά και να παρουσιάσουν σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται περιπτώσεις οι οποίες, πέρα από το κοινό χαρακτηριστικό των υψηλότερων από το παγκόσμιο μέσο επίπεδο δεικτών μεγέθυνσης, παρουσιάζουν διαφορετικά οικονομικοκοινωνικά και πολιτικά γνωρίσματα. Έτσι έχουμε παραδείγματα τοπικής ανάπτυξης από ανανεωμένα παλαιά βιομηχανικά κέντρα και μητροπολιτικές συγκεντρώσεις (π.χ. Μόναχο, Βαρκελώνη, Τουλούζη, Γκρενόμπλ), όπως και από νεοεμφανιζόμενα κέντρα υψηλής τεχνολογίας (π.χ. Σοφία-Αντίπολις, Καίμπριτζ, Silicon Valley), που στήριζαν την ανάπτυξή τους στην εκμετάλλευση άλλων περιοχών και στη θέση - οικονομικής, τεχνολογικής, διοικητικής - ισχύος που κατείχαν στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας (παραδείγματα που καταστούν σαφή την αναπόσπαστη συνδιαπλοκή τοπικότητας - διεθνικού, καθώς η ανάπτυξη των συγκεκριμένων τοπικότητων βασίστηκε στη θέση που είχαν στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας στα πλαίσια της διεθνοποιημένης παραγωγής).

Από την άλλη πλευρά, όμως, στην ίδια δεκαετία της οικονομικής κρίσης εμφανίζεται και το φαινόμενο των περιοχών της κεντρικής-βορειοανατολικής Ιταλίας (γνωστές με τη γενικότερη ονομασία «Τρίτη Ιταλία»). Οι περιοχές αυτές παρουσίασαν επίσης σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης, ανάπτυξης όμως που στηρίχθηκε περισσότερο στα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα των περιοχών και στην κατάλληλη αξιοποίησή τους στη δεδομένη οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Έτσι, η συγκροτημένη παραγωγική βάση αυτών των περιοχών στα πλαίσια της μικρής βιομηχανίας και του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης, η

συγκέντρωση επαγγελματικών δεξιοτήτων και η εργασιακή κουλτούρα τους μέσα στα συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτισμικά και θεσμικά πλαίσια που ιστορικά ανέπτυξαν, αποτέλεσαν πρόσφορο υλικό για την αξιοποίηση της συγκυρίας της εποχής (κρίση της μεγάλης βιομηχανίας φορντικού τύπου και των μαζικών αγορών). Ωστόσο, αυτή η συγκεκριμένη χωρική και χρονική διάσταση του φαινομένου της Τρίτης Ιταλίας προκάλεσε εύλογα ερωτηματικά σχετικά με το συγκυριακό - και ως εκ τούτου μοναδικό και μη μεταφέρσιμο - χαρακτήρα της εμφάνισής του. Επιπλέον, δεν έλλειψαν και οι αρνητικές πλευρές του φαινομένου, όπως η εκμετάλλευση της οικογενειακής ή μερικής ανασφάλιστης εργασίας. Η διερεύνηση και αξιολόγηση τόσο των διαφορετικών όψεων του φαινομένου της Τρίτης Ιταλίας, όσο και της σημαντικότητάς του ως συγκροτημένου παραγωγικού και κοινωνικού μοντέλου (τοπικότητα - ευέλικτη εξειδίκευση) και των συνεπακόλουθων δυνατοτήτων αναπαραγωγής του, αποτέλεσαν πεδίο μελέτης και διαμόρφωσης διαφορετικών θεωρητικών απόψεων.

Οι κυριότεροι θεωρητικοί που ασχολήθηκαν με το φαινόμενο της Τρίτης Ιταλίας και του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι, αφενός, οι A. Scott - M. Storper και M. Piore - Ch. Sabel και, αφετέρου, οι Ash Amin και Kevin Robbins. Στη θεωρητική προσέγγιση των πρώτων, το φαινόμενο τοπικής ανάπτυξης των περιοχών της Τρίτης Ιταλίας, στα πλαίσια του ευέλικτου μοντέλου παραγωγής, αντιμετωπίστηκε και παρουσιάστηκε ως παραγωγικό σύστημα ριζικά διαφορετικό - όπως και καλύτερο - από αυτό του φορντισμού (οργάνωση της παραγωγής σε μικρές και ευέλικτες γραμμές με πολυειδικευμένο εργατικό δυναμικό, εύκολα αναπροσαρμόσιμη τεχνολογία και στόχευση σε συγκεκριμένα κάθε φορά τμήματα της αγοράς, αντί των μαζικών και άκαμπτων γραμμών παραγωγής του φορντικού μοντέλου, που κυριαρχούσε μέχρι τότε στη βιομηχανική παραγωγή). Παρά τα διαφορετικά πλαίσια ανάλυσης του καθενός (ερμηνείες περισσότερο «συστημικού» και ντετερμινιστικού χαρακτήρα από τους Storper και Scott και

βολонταριστικού, ως επί τω πλείστον, από τους Piore και Sabel), κοινός τόπος και των δύο είναι ότι το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης αποτελεί ριζικό μετασχηματισμό της μαζικής καπιταλιστικής παραγωγής και σηματοδοτεί μία νέα και εξολοκλήρου διαφορετική φάση στην ανάπτυξη των βιομηχανικών κρατών της δύσης.

Οι Amin και Robbins κινήθηκαν στο άλλο άκρο, αντιμετωπίζοντας το φαινόμενο των βιομηχανικών συνοικιών της Τρίτης Ιταλίας και του ευέλικτου μοντέλου που αναπτύχθηκε εκεί σαν απλό προϊόν της συγκυρίας χωρίς ευρύτερες προεκτάσεις και σημασία. Κατά αυτούς, το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης δεν αποτελεί ούτε «νομοτελειακή» προοπτική της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής, αλλά ούτε και ιδιαίτερα επιτυχημένη παραγωγική εναλλακτική. Η σημερινή εικόνα τόσο των περιοχών της Τρίτης Ιταλίας, όσο και της παραγωγικής διαδικασίας ευρύτερα, πείθουν - κατά τη γνώμη τους - για το αντίθετο: η μαζική καπιταλιστική παραγωγή φορντικού τύπου όχι μόνο δεν αντικαταστάθηκε από το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης, αλλά εξακολουθεί να είναι ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στα πλαίσια μίας διεθνοποιημένης οικονομικής διαδικασίας, όπου τους όρους παραγωγής και αναπαραγωγής του οικονομικού συστήματος θέτουν οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις του καπιταλιστικού κέντρου, ενσωματώνοντας και αφομοιώνοντας κάθε τοπικότητα και διαφορετικό τρόπο παραγωγής.

Ωστόσο, ο διττός χαρακτήρας των τάσεων της σύγχρονης πραγματικότητας (δίπολο διεθνοποίησης - τοπικού) δεν επιτρέπει ούτε την ολοκληρωτική αποδοχή της ανάδειξης και κυριαρχίας του τοπικού, που υποστηρίζουν οι πρώτοι, ούτε την κάθετη απόρριψη του από τους δεύτερους. Και είναι ακριβώς αυτός ο διττός χαρακτήρας της σημερινής συγκυρίας που κάνει τη συγκρότηση συγκεκριμένων αναπτυξιακών στρατηγικών και την ανάληψη δράσης ιδιαίτερα σημαντικές. Οι αμφίρροπες τάσεις της πραγματικότητας δεν αφήνουν περιθώρια για «νομοτελειακές» προβλέψεις και προσδοκίες, ενώ η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και

συμφερόντων δεν επιτρέπει μονοσήμαντους καθορισμούς της αναπτυξιακής διαδικασίας. Η συγκρότηση οργανωμένων πολιτικών για την ανάπτυξη των τοπικών ενοτήτων και η ανάληψη δράσης εμφανίζεται απαραίτητη καθώς η «αυθόρμητη κίνηση» των δυνάμεων της παραγωγικής αναδιάρθρωσης δεν εγγυάται από μόνη της ούτε τη φορά της ανάπτυξης (ανάδειξη ή κατάπνιξη της τοπικότητας στα πλαίσια της διεθνοποιημένης παραγωγής;), ούτε και την κατεύθυνση της (τις κοινωνικές ομάδες προς όφελος των οποίων θα κινητοποιηθεί η αναπτυξιακή διαδικασία).

Μέσα στα πλαίσια αναφοράς που θέτουν οι παραπάνω παρατηρήσεις, η πόλη του Λαυρίου επιλέχθηκε ως παράδειγμα μελέτης για τα ελληνικά δεδομένα, καθώς αποτελεί αντιπροσωπευτική περίπτωση τόσο τοπικότητας που πλήγηκε από την αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής και του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας (αποβιομηχάνιση), όσο και προσπάθειας συγκρότησης συγκεκριμένης τοπικής πολιτικής και δράσης για την αντιμετώπιση της κρίσης που αντιμετώπισε την τελευταία δεκαετία.

Η πόλη του Λαυρίου αποτελεί χαρακτηριστικό σύμβολο της αναπτυξιακής πορείας που ακολούθησε η νεώτερη Ελλάδα. Μίας αναπτυξιακής πορείας που στηρίχθηκε ως επί το πλείστον στις ξένες επενδύσεις, τους «άδηλους πόρους» της οικονομίας (μετανάστευση, ναυτιλία) και την παράλληλη καθήλωση των εργατικών αμοιβών σε χαμηλά επίπεδα, υπό την καταλυτική παρέμβαση ενός συγκεντρωτικού κράτους, που φρόντισε για την προνομιακή εξυπηρέτηση των εγχώριων και ξένων επενδυτικών ομάδων χωρίς να δραστηριοποιηθεί στη συγκρότηση μίας δυναμικής εγχώριας παραγωγικής βάσης. Η ανάπτυξη του Λαυρίου εκτυλίχθηκε στα συγκεκριμένα πλαίσια του ελληνικού καπιταλισμού κατά ένα μονοδιάστατο παραγωγικό μοντέλο, που συνάρτησε ολόκληρη την οικονομία της πόλης από ένα περιορισμένο αριθμό μεγάλων βιομηχανικών μονάδων χωρίς εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης και παραγωγής. Το κλείσιμο ή η συρρίκνωση αυτών των μονάδων σήμανε την καθολική κατάρρευση της

τοπικής οικονομίας τόσο κατά τη δεκαετία του '20 (κρίση της μεταλλουργίας στην οποία στηριζόταν τότε αποκλειστικά η πόλη), όσο και κατά την τελευταία δεκαετία (από το 1989) όταν άρχισαν να κλείνουν οι - λίγες και μεγάλες - παραγωγικές μονάδες του σύγχρονου Λαυρίου (κλωστοϋφαντουργία, οπλουργία κλπ).

Οι συνέπειες από την τελευταία κρίση που έπληξε την πόλη ήταν καταλυτικές τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Τα ποσοστά της ανεργίας στην περιοχή εκτινάχθηκαν στο ύψος του 60%, η εξαθλίωση έγινε έμβλημα της κοινωνικής ζωής ολόκληρης της πόλης και η εικόνα του Λαυρίου σε εθνικό επίπεδο ταυτίστηκε με τις μαύρες σημαίες και τις ατελείωτες ουρές για το συσσίτιο.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η ανάγκη για αναπροσανατολισμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων της πόλης προς νέες αναπτυξιακές κατευθύνσεις έγινε αναμφισβήτητα αντιληπτή. Το νέο αναπτυξιακό σχέδιο της πόλης φιλοδοξεί να κινηθεί στην κατεύθυνση συγκρότησης ενός πολυδιάστατου μοντέλου ενδογενούς ανάπτυξης, που θα στηρίζεται στα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα και στις παραγωγικές δραστηριότητες που τα αξιοποιούν. Η γεωγραφική θέση του Λαυρίου (μεγάλο εύρος ακτών, εγγύτητα με το μητροπολιτικό συγκρότημα της πρωτεύουσας), η γειτνίασή του με την αναπτυσσόμενη περιοχή των Μεσογείων, το νέο αεροδρόμιο των Σπάτων και τα λοιπά «μεγάλα έργα» που προγραμματίζονται και σταδιακά πραγματοποιούνται στην περιοχή, η πλούσια ιστορική-αρχαιολογική κληρονομιά, η τοπική εργασιακή κουλτούρα και το ισχύον καθεστώς επιδοτήσεων αποτελούν σημαντικότερες δυνατότητες για μία καινούρια αναπτυξιακή πορεία της πόλης.

Στην κατεύθυνση αξιοποίησης αυτών των δυνατοτήτων και συγκρότησης μίας νέας Λαυρεωτικής δυναμικής έχουν δραστηριοποιηθεί τελευταία τόσο η τοπική αυτοδιοίκηση (Δήμος Λαυρίου), όσο και οι φορείς της κεντρικής αναπτυξιακής πολιτικής (υπουργεία, πανεπιστημιακή

κοινότητα). Στόχος τους είναι η συνολική αναβάθμιση της πόλης και της εικόνας της προς τα έξω με σκοπό την προσέλκυση καινούριας επενδυτικής δραστηριότητας, η οποία φιλοδοξείται να είναι σε σημαντικό ποσοστό υψηλής τεχνολογίας και σε φιλική σχέση με το φυσικό και δομημένο περιβάλλον της περιοχής.

Σύμφωνα με το φιλόδοξο σχέδιο του *Δήμου Λαυρίου*, το ρόλο μοχλού για την αναβάθμιση της πόλης καλείται να παίζει ο πολιτισμός. Η αξιοποίηση της πλουσιότητας - και εν πολλοίς αγνοημένης - αρχαιολογικής και ιστορικής κληρονομιάς της πόλης και των σημαντικότερων «πολιτιστικών πόρων» της περιοχής είναι ο βασικός πυρήνας του σχεδίου της τοπικής αυτοδιοίκησης, που στοχεύει στη μετατροπή του Λαυρίου σε πολιτιστικό πόλο υπερτοπικής εμβέλειας.

Στην κατεύθυνση της αναβάθμισης κινείται και η *κεντρική διοίκηση* με κυριότερο εκπρόσωπο το ΥΠΕΧΩΔΕ. Αν και η παρέμβασή της περιορίζεται κυρίως σε έργα υποδομής και χωροταξικές ρυθμίσεις, μπορεί ωστόσο να απαντήσει σε κάποια από τα χρόνια προβλήματα υποδομών και εξυπηρετήσεων της περιοχής, συμβάλλοντας έτσι στη βελτίωση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής στην πόλη.

Συνολική παρέμβαση επιχειρεί η *πανεπιστημιακή κοινότητα* με το ΕΜΠ, το οποίο δραστηριοποιείται στη συγκρότηση τεχνολογικού πολιτιστικού πάρκου στο Λαύριο. Η συγκρότηση του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου φιλοδοξεί να καλύψει και τα δύο σκέλη της τοπικής αναπτυξιακής προσπάθειας. Έτσι στοχεύει τόσο στη συγκρότηση μίας δυναμικής τοπικής τεχνολογικής-παραγωγικής βάσης (ανάπτυξη έρευνας και προσέλκυση επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας), όσο και στην πολιτιστική αναβάθμιση και προβολή της περιοχής (διοργάνωση σεμιναρίων, εκδηλώσεων και συνεδρίων εθνικού και διεθνούς επιπέδου με επιμορφωτικό και επιστημονικό περιεχόμενο).

Καταλυτικός, ωστόσο, θα είναι ο ρόλος της *τοπικής κοινωνίας*. Αν το ζητούμενο είναι η επιβολή όρων περιεχομένου μίας αναπτυξιακής διαδικασίας προς όφελος των εργαζομένων κατοίκων της πόλης, αυτοί που πρέπει να κινητοποιηθούν είναι πρώτα από όλα οι ίδιοι οι κάτοικοι. Η οργανωμένη διεκδίκηση και δράση των ίδιων των κατοίκων του Λαυρίου μπορεί να είναι η καλύτερη - και η μόνη - εγγύηση για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου ρύθμισης και εργασιακών σχέσεων που θα κατευθύνει την αναπτυξιακή πορεία της πόλης προς όφελος των εργαζομένων κατοίκων της και όχι έξωθεν επιβαλλόμενων ιδιωτικοοικονομικών συμφερόντων.

Η παρούσα μελέτη, φιλοδοξώντας να κινηθεί στα πλαίσια ανάλυσης που παρουσιάστηκαν παραπάνω, ξεκίνησε από μία καταγραφή της υπάρχουσας εμπειρίας των περιπτώσεων τοπικής ανάπτυξης. Έτσι, στο *πρώτο κεφάλαιο* γίνεται προσπάθεια μίας σύντομης παρουσίασης των υπαρχόντων παραδειγμάτων ανάπτυξης τοπικότητων κατά μία κατηγοριοποίηση τους - σύμφωνα με βασικά σημεία διαφοράς και ομοιότητας - σε:

- μητροπολιτικές συγκεντρώσεις (metropolitan business agglomerations)
- κέντρα υψηλής τεχνολογίας (high-tech growth centres)
- βιομηχανικές συνοικίες ή περιοχές της ευέλικτης εξειδίκευσης (industrial districts)

Μέσα από την καταγραφή των σχέσεων παραγωγής και εξουσίας, των ιστορικών και θεσμικών πλαισίων και της «περιρρέουσας ιδεολογίας» κάθε περίπτωσης, επιχειρείται να καταδειχθεί ο πολυσύνθετος χαρακτήρας των φαινομένων τοπικής ανάπτυξης και η αναγκαιότητα σφαιρικής προσέγγισής τους.

Με την παρουσίαση των κυριότερων θεωρητικών απόψεων για το φαινόμενο τοπικής ανάπτυξης των «βιομηχανικών συνοικιών» της Τρίτης Ιταλίας, στο *δεύτερο κεφάλαιο*, γίνεται αντιληπτό ότι οι πολωτικές

προσεγγίσεις, που προτείνουν αφενός οι M. Piore - Ch. Sabel και M. Storper - A. Scott και αφετέρου οι A. Amin και K. Robbins, δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν το πολυσύνθετο της σύγχρονης πραγματικότητας. Η πλήρης αποδοχή της ανάδειξης του τοπικού, που υποστηρίζουν οι πρώτοι, και η κάθετη απόρριψή της από τους δεύτερους αποτελούν εξίσου μονομερείς και ως εκ τούτου ανολοκλήρωτες προσεγγίσεις του φαινομένου. Ο αμφίρροπος χαρακτήρας της σύγχρονης συγκυρίας (δίπολο διεθνοποίησης - τοπικού) απαιτεί προσεγγίσεις που να λαμβάνουν υπόψη τόσο το σύνολο των συνιστωσών της πραγματικότητας, όσο και τις τάσεις σύγκρουσης και σύνθεσής τους.

Στο *τρίτο κεφάλαιο* γίνεται προσπάθεια επικέντρωσης στην ελληνική πραγματικότητα και την αναπτυξιακή της πορεία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η ανάλυση ξεκινάει από τοποθέτηση της Ελλάδας στα πλαίσια του «περιφερειακού φορντισμού», του μοντέλου συσσώρευσης των χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας και των αντίστοιχων οικονομικοκοινωνικών και θεσμικών πλαισίων (ανεπαρκής εγχώρια τεχνολογική - παραγωγική βάση, στήριξη της οικονομίας στη διατήρηση των εργατικών αμοιβών σε χαμηλά επίπεδα και στους «άδηλους πόρους», συγκεντρωτικό κράτος πελατειακών σχέσεων και επιλεκτικής παροχής προνομίων). Αντίστοιχη παρουσιάζεται και η εξέλιξη της ελληνικής περιφερειακής πολιτικής με τις συνακόλουθες οικονομικές και θεσμικές αδυναμίες της τοπικής αυτοδιοίκησης και των τοπικών πολιτικών.

Στη συνέχεια, με το *τέταρτο κεφάλαιο*, η μελέτη περνάει στο συγκεκριμένο παράδειγμα που επιλέχθηκε για τα ελληνικά δεδομένα και δυνατότητες των τοπικών πολιτικών. Η παρουσίαση της πόλης του Λαυρίου ξεκινάει από μία σύντομη αναφορά στα γεωγραφικά, δημογραφικά και ιστορικά πλαίσια ανάπτυξης της πόλης. Στόχος αυτής της αναφοράς είναι να καταδειχθεί ότι η κυριότερη αιτία των οικονομικών κρίσεων που γνώρισε η πόλη, τόσο κατά το παρελθόν όσο και την τελευταία δεκαετία, είναι το

μονοδιάστατο και εξαρτώμενο παραγωγικό μοντέλο που ακολούθησε το Λαύριο μέσα στα ευρύτερα οικονομικά και θεσμικά πλαίσια του ελληνικού περιφερειακού καπιταλισμού.

Η προσπάθεια αντιμετώπισης της τελευταίας κρίσης της πόλης από την τοπική αυτοδιοίκηση, το κεντρικό κράτος και την πανεπιστημιακή κοινότητα αποτελεί το αντικείμενο του *πέμπτου κεφαλαίου*. Η διαπραγμάτευση στα πλαίσια αυτού του κεφαλαίου ξεκινάει από μία αναλυτική καταγραφή των τοπικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων της πόλης του Λαυρίου και της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής. Στη συνέχεια παρουσιάζεται αναλυτικά η παρέμβαση κάθε φορέα στην κατεύθυνση της αξιοποίησης αυτών των πλεονεκτημάτων και της συγκρότησης ενός νέου πολυδιάστατου μοντέλου ενδογενούς ανάπτυξης για το Λαύριο, ενώ το κεφάλαιο κλείνει με μία συμπερασματική σύγκριση και κριτική των παραπάνω παρεμβάσεων.

Στον *επίλογο* της παρούσας εργασίας γίνεται προσπάθεια σύνθεσης των συμπερασμάτων του πρώτου και του δεύτερου μέρους (της καταγραφής της υπάρχουσας εμπειρίας παραδειγμάτων τοπικής ανάπτυξης και των θεωρητικών προσεγγίσεών τους με το συγκεκριμένο παράδειγμα μελέτης για την Ελλάδα). Η προσπάθεια αποτύπωσης κάποιων γενικών συμπερασμάτων, όπως και μερικών συγκεκριμένων προτάσεων για τη συγκρότηση μιας τοπικής αναπτυξιακής στρατηγικής για το Λαύριο, γίνεται και εδώ σύμφωνα με τα πλαίσια ανάλυσης που επιχειρήθηκε εξ αρχής να υιοθετηθούν. Κατά αυτήν την έννοια, η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να κλείσει παρά με επισήμανση της επιθυμητής και, ως εκ τούτου, προτεινόμενης κατεύθυνσης των τοπικών πολιτικών προς όφελος των κατοίκων εργαζομένων κάθε τοπικότητας στα πλαίσια των δυνατοτήτων - και αδυναμιών - της σύγχρονης διεθνοποιημένης παραγωγής.

**ΚΕΦ. Α: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ '70 - '80**

Η δεκαετία του '70 σήμανε την απαρχή μιας εκτεταμένης οικονομικής κρίσης, που έπληξε το σύνολο των βιομηχανικών χωρών του δυτικού κόσμου και πυροδότησε μία σειρά από διαδικασίες αναδιάρθρωσης της καπιταλιστικής παραγωγής. Η κρίση κατανεμήθηκε άνισα ανάμεσα στους κλάδους της βιομηχανίας πλήττοντας ιδιαίτερα τους κλάδους που στήριξαν τη μεταπολεμική συσσώρευση (σιδηρουργία, υφαντουργία, αυτοκινητοβιομηχανία κλπ), ενώ από την άλλη πλευρά οι κλάδοι των τηλεπικοινωνιών, της πληροφορικής και το γενικό πλέγμα των δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας σημείωσαν εξαιρετικά ταχεία μεγέθυνση.

Αντίστοιχα άνιση υπήρξε και η κατανομή της κρίσης ανάμεσα στις πόλεις και περιφέρειες των ευρωπαϊκών βιομηχανικών κρατών. Περιοχές που αναπτύχθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο βασιζόμενες στη βαριά βιομηχανία, τα πετροχημικά και τη μηχανουργία παρουσίασαν έντονα φαινόμενα αποβιομηχάνισης με πτώση της απασχόλησης και των εισοδημάτων (οι θέσεις εργασίας που χάθηκαν από τη βιομηχανία δεν αντικαταστάθηκαν από νέες θέσεις στον τομέα των υπηρεσιών ή της υψηλής τεχνολογίας). Η εκτεταμένη οικονομική κρίση στα παλαιά βιομηχανικά κέντρα συμπληρώνεται από την περιβαλλοντική

καταστροφή και την καθολική υποβάθμιση της ποιότητας ζωής (Καυκαλάς - Κομνηνός, 1994).

Ωστόσο, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της κρίσης και της εκτεταμένης αποβιομηχάνισης ορισμένες πόλεις και περιοχές κατόρθωσαν όχι μόνο να μην πληγούν αλλά και να παρουσιάσουν υψηλά επίπεδα μεγέθυνσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Εμίλια-Ρομάνα, το Βενέτο, η Τοσκάνη από Ιταλία, η Γκρενόμπλ, η Τουλούζη, η Σοφία-Αντίπολις από Γαλλία, πόλεις της Βάδης-Βυτεμβέργης και της νότιας Βαυαρίας από Γερμανία, ο άξονας Γλασκώβης - Εδιμβούργου από Αγγλία, ενώ άλλες περιπτώσεις συναντάμε και εκτός Ευρώπης με παραδείγματα από τις Ηνωμ. Πολιτείες (Silicon Valley, Route 128) και ακόμη και από την Ιαπωνία.

Παρά την ποικιλία των αναπτυξιακών στρατηγικών που εκτυλίχθηκαν ανά περιοχή, θα μπορούσαμε βάσει των ομοιοτήτων και διαφορών ως προς τα οικονομικοκοινωνικά τους χαρακτηριστικά - και με κάποιο βαθμό αναλυτικής αφαίρεσης - να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες αναπτυξιακών προτύπων, που συνδέονται με τρεις διαφορετικούς τύπους χώρου (A.Amin-K.Robbins, 1993, Καυκαλάς - Κομνηνός, 1994).

α. Μητροπολιτικές συγκεντρώσεις

Σε αυτήν την κατηγορία συγκαταλέγονται περιπτώσεις *ανανεωμένων βιομηχανικών κέντρων* με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Μόναχο, τη Βαρκελώνη, την Τουλούζη, την Γκρενόμπλ. Πρόκειται για περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν και ήδη διαμορφωμένο βιομηχανικό περιβάλλον όσον αφορά την οργάνωση των υποδομών, την παροχή υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις και την ύπαρξη άφθονου ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο παίζει η εντατική έρευνα (R&D) και η σύνδεση

επιστήμης και παραγωγής, που οδηγεί στη συνεχή ανάπτυξη νέων προϊόντων, συνθήκη αναγκαία στα πλαίσια ενός εκτεταμένου ανταγωνισμού, όπου κυριαρχεί η ρύθμιση από τους μηχανισμούς της αγοράς.

Βασικό τους χαρακτηριστικό είναι η *κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων* με παράλληλη οργάνωση του συστήματος των υπεργολαβιών, που δημιουργεί ένα εκτεταμένο δίκτυο μικρών επιχειρήσεων προσανατολισμένο σε συμπληρωματικές "περιφερειακές" λειτουργίες ως προς τον κεντρικό πυρήνα των μεγάλων εταιρειών. Το εκτεταμένο πλέγμα κατασκευαστών, προμηθευτών, χρηματοδοτών, υπηρεσιών, δικτύων πληροφοριών οδηγεί σε συνθήκες κάθετης ολοκλήρωσης της παραγωγής, όπου κυριαρχούν οι ιεραρχικές σχέσεις ελέγχου από τις μεγάλες επιχειρήσεις προς το "περιφερειακό" δίκτυο των μικρών επιχειρήσεων.

Τα ανταγωνιστικά πλαίσια οικονομικής οργάνωσης συμπληρώνουν η *εκμετάλλευση της κατακερματισμένης αγοράς εργασίας* (διάσπαση του εργατικού δυναμικού σε ειδικευμένους-ανειδίκευτους, "άτυπες" μορφές εργασίας, φασόν, δουλειά με το κομμάτι κλπ) και η *μεταφορά τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας* σε περιοχές με χαμηλότερα εργατικά κόστη. Αυτή η διαδικασία "περιφερειοποίησης" της παραγωγής μέσω της δημιουργίας παραρτημάτων και του συστήματος των υπεργολαβιών οδηγεί στην ανάπτυξη νέων βιομηχανικών περιοχών. Ωστόσο, η όποια "αποκέντρωση" συντελείται παραμένει μόνο στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας και όχι του ελέγχου της, ο οποίος παραμένει συγκεντρωμένος στις μεγάλες επιχειρήσεις του κέντρου (A.Amin-K.Robbins,1993). Κατά συνέπεια το μοντέλο ανάπτυξης παραμένει κεντρικό, καθώς τελικά τα ωφέλη ρέουν από την "περιφέρεια" προς τις μεγάλες επιχειρήσεις του κέντρου (όπου οι όροι "περιφέρεια" και "κέντρο" δεν αναφέρονται μόνο στη γεωγραφική κατανομή αλλά στην ευρύτερη κατανομή της οικονομικής δύναμης και ελέγχου).

β. Κέντρα υψηλής τεχνολογίας

Σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται περιπτώσεις πόλεων χωρίς βιομηχανικό παρελθόν, οι οποίες εμφανίζονται σήμερα σαν "πρωταθλητές" της ανάπτυξης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Σοφία-Αντίπολις, η επιστημονική πόλη Ile de France, το Μονπελιέ, το Καίμπριτζ, η Silicon Valley (Καυκαλάς - Κομνηνός, 1994). Ο δυναμισμός τους βασίζεται στη συγκέντρωση καινοτόμων επιχειρήσεων και νέων βιομηχανικών κλάδων, στην υψηλά εξειδικευμένη αγορά εργασίας και την οργανωμένη έρευνα και ανάπτυξη. Σε αυτόν τον τομέα ((R&D) σημαντικός είναι ο ρόλος του κράτους (κεντρικού και τοπικού), όπως και ο επιχειρηματικός προσανατολισμός των πανεπιστημίων, που οδηγεί στη συστηματική σύνδεση έρευνας και βιομηχανίας. Η θεσμοθέτηση επιστημονικών πάρκων και τεχνοπόλεων δημιουργεί ένα βασικό πεδίο για τη συστηματική σύνδεση επιστήμης και παραγωγής, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ο σχεδιασμός και η λειτουργία τους αποτελούν οργανικό στοιχείο του ευρύτερου αναπτυξιακού προγραμματισμού και συγκεκριμένη στρατηγική τοπικής ανάπτυξης (π.χ. Γαλλία).

Οι περιπτώσεις αυτής της κατηγορίας αποτελούν νησίδες υψηλής ειδίκευσης και ανάπτυξης που στηρίζονται στην απομύζηση πόρων από άλλες περιοχές (συγκέντρωση εξειδικευμένου επιστημονικοτεχνικού δυναμικού από τη μία και "αποκέντρωση" των βιομηχανικών αποβλήτων από την άλλη). Το υψηλό βιοτικό επίπεδο του επιστημονικού δυναμικού υψηλής ειδίκευσης είναι η άλλη όψη της υποβάθμισης του ανειδίκευτου ή ημειδικευμένου, που εξακολουθεί να εκτελεί τις βαριές και τυποποιημένες εργασίες. (Χαρακτηριστικός είναι εδώ ο διαχωρισμός των διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων κατά ξεχωριστούς τόπους κατοικίας στη Silicon Valley) [An. Sacksenian, 1987].

Η εκμετάλλευση της αγοράς εργασίας δύο ταχυτήτων γίνεται στα πλαίσια ενός ευρύτερου κοινωνικού *consensus*, που προέρχεται από το διαμορφωμένο σύστημα αξιών και προσδοκιών και την τοπική εργασιακή κουλτούρα (καταναλωτισμός, ανταγωνιστικές σχέσεις, ιδεολογική ταυτοποίηση των εργαζομένων με τα συμφέροντα της επιχείρησης).

Το μοντέλο ανάπτυξης στηρίζεται στην εκμετάλλευση της θέσης ισχύος των εν λόγω περιοχών ως προς την υπόλοιπη "ενδοχώρα" και στην τεχνολογική υπεροχή τους, όπως αυτή προωθείται από τον κρατικό προγραμματισμό στα πλαίσια μιας ανταγωνιστικής διεθνούς οικονομίας.

γ. Βιομηχανικές συνοικίες ή περιοχές της ευέλικτης εξειδίκευσης

Σε αυτήν την κατηγορία συγκαταλέγονται περιοχές της κεντρικής-βορειοανατολικής Ιταλίας (Εμίλια-Ρομάνα, Πράτο, Τοσκάνη, Μάρση, Βενέτο), γνωστές με την ευρύτερη ονομασία *Τρίτη Ιταλία* (σε αντιδιαστολή με την "πρώτη" Ιταλία του αναπτυγμένου Βορρά και τη "δεύτερη" του υποβαθμισμένου Νότου). Οι περιοχές αυτής της κατηγορίας έκαναν την αναπτυξιακή τους έκρηξη κατά τη δεκαετία του '70, όταν η κρίση των μαζικών αγορών δημιούργησε μία ευνοϊκή συγκυρία για την άνθηση του μοντέλου της *ευέλικτης εξειδίκευσης* που αναπτύχθηκε σε αυτές τις περιοχές.

Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του μοντέλου είναι η προσαρμογή της παραγωγικής διαδικασίας σε μικρές σειρές παραγωγής διαφοροποιημένων - και όχι μαζικών τυποποιημένων - προϊόντων, που στοχεύουν σε συγκεκριμένες "φωλιές" της αγοράς. Εξαιτίας του μικρού τους μεγέθους - και της συνεπαγόμενης μικρής επενδυτικής τους δέσμευσης - και της χρήσης νέων ευέλικτων τεχνολογιών, μπορούν να αναπροσαρμόζονται γρήγορα και εύκολα στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της ζήτησης χωρίς να μειώνουν την

ανταγωνιστική τους ικανότητα, καθώς αυτή δεν στηρίζεται στην τιμή και τις μαζικές πωλήσεις, αλλά στην ποιότητα, την πρωτοτυπία, το design και την ικανότητα ταχείας προσαρμογής. Απαραίτητο στοιχείο εδώ είναι η εργασία *πολυειδικεύμενου εργατικού δυναμικού*, ικανού να χειρίζεται τις νέες "πολυδιάστατες" τεχνολογίες αναπροσαρμόζοντας κάθε φορά ανάλογα την εργασιακή του ειδίκευση (V.Carrecchi,1993).

Το μοντέλο αυτό αναπτύχθηκε στις περιοχές της Τρίτης Ιταλίας στα πλαίσια μιας τοπικής οικονομικής δομής που στηριζότανε στην *ύπαρξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων*, στη γεωγραφική τους συγκέντρωση και την εξειδίκευσή τους στις διαφορετικές φάσεις μίας συγκεκριμένης παραγωγής. Κατά αυτόν τον τρόπο, η επίτευξη των οικονομικών κλίμακας δεν γίνεται στο επίπεδο της μίας επιχείρησης αλλά στο σύνολό της τοπικής οικονομίας, συνδυάζοντας ανταγωνισμό και συνεργασία και οδηγώντας στην οργανική αλληλεξάρτηση μεταξύ των επιχειρήσεων. Από την άλλη πλευρά, η *χωρική συγκέντρωση πολυειδικευμένων παραγωγών* επιτρέπει τόσο τη μείωση του κόστους όσο και τη δημιουργία ενός κλίματος που ευνοεί την ευελιξία και τη διάχυση της καινοτομίας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η εργασιακή κουλτούρα αυτών των περιοχών στηρίχτηκε στο κοινοτικό πνεύμα, τη συνεργασία και τη συσσώρευση διευθυντικών, εμπορικών και τεχνικών δεξιοτήτων ως *συλλογική ικανότητα* της τοπικής κοινωνίας ("collective efficiency", H. Schmitz - B. Musyck, 1993).

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του τοπικού κλίματος και της τοπικής κουλτούρας και νοοτροπίας έπαιξαν η *πολιτική ιστορία* των περιοχών και η συγκεκριμένη *κοινωνική τους διάρθρωση*, που περιλάμβανε μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων και οικογενειακών επιχειρήσεων, προερχόμενων σε σημαντικό ποσοστό από τη γεωργία (V.Carrecchi,1993). Η πλειοψηφία των εργαζομένων στη γεωργία ήταν είτε μικροϊδιοκτήτες γης είτε ενοικιαστές εκτάσεων τις οποίες εκμεταλλεύονταν μόνοι τους ή πλειοψηφία τους, δηλαδή,

είχε επιχειρηματική εμπειρία. Παράλληλα, ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου είχαν δημιουργηθεί οι πρώτες βιομηχανικές περιοχές, ενώ η λειτουργία τεχνικών σχολών από τις αρχές ακόμη του αιώνα είχε συνεισφέρει σημαντικά στην ανάπτυξη της τοπικής τεχνογνωσίας.

Μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο σημαντικό ποσοστό των αγροτών της Τρίτης Ιταλίας, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει το οξύ οικονομικό πρόβλημα, στράφηκε προς τη μικρή βιομηχανία, εκμεταλλεύόμενο τη συγκεντρωμένη επιχειρηματική εμπειρία και τεχνογνωσία, όπως και τα συσσωρευμένα μικροεισοδήματα. Η παραγωγική τους ειδίκευση (εργαλεία, εργαλειομηχανές, φαρμακευτικά προϊόντα και καταναλωτικά αγαθά), η ανάπτυξη των νέων "πολυδιάστατων" τεχνολογιών και η ανάγκη συναγωνισμού προς τις μεγάλες επιχειρήσεις της μαζικής παραγωγής ώθησαν με τη σειρά τους προς το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης στα πλαίσια της μικρής βιομηχανίας.

Η στήριξη της μικροϊδιοκτητικής τάξης και των μικρών επιχειρήσεων αποτέλεσε στρατηγικό στόχο τόσο των εργατικών συνδικάτων, όσο και των αριστερών ιταλικών πολιτικών δυνάμεων (του Σοσιαλιστικού και του Κομμουνιστικού Κόμματος), στα πλαίσια της διαμόρφωσης ενός "συμμαχικού μετώπου" ενάντια στο εσωτερικό φασιστικό κύμα και στην κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων (εγχώριων και πολυεθνικών). Τα δύο αριστερά πολιτικά κόμματα είχαν την πλειοψηφία στα εργατικά συνδικάτα και στις τοπικές επαγγελματικές οργανώσεις. Οι επαγγελματικοί σύνδεσμοι, καθοδηγούμενοι από μέλη του Κομμουνιστικού και του Σοσιαλιστικού Κόμματος, αποτέλεσαν σημαντικούς πόλους τόσο πολιτικής όσο και οικονομικής δύναμης και λειτούργησαν σαν βάση για επιχειρηματική εκπαίδευση και τριβή στη διοίκηση μικρών επιχειρήσεων (V. Capecchi, 1993).

Η επικράτηση των αριστερών πολιτικών δυνάμεων στις δημοτικές εκλογές του 1975 υπήρξε ένας ακόμη καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση των

τοπικών συνθηκών και στη δημιουργία ενός τοπικού κράτους έτοιμου να προωθήσει τα συμφέροντα των μικρών επιχειρήσεων των περιοχών και των τοπικών παραγωγικών συστημάτων (C. Hadjimichalis, 1987). Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα είχε προβάλλει την ιδέα της "ανοιχτής περιφέρειας", μία μορφή περιφερειακής αυτοδιοίκησης βασισμένης σε μια νέα κοινωνική πλειοψηφία: το συνασπισμό όλων των δημοκρατικών δυνάμεων για συνυπευθυνότητα στα τοπικά ζητήματα και περιφερειακή ανάπτυξη "από τα κάτω". Η εφαρμογή αυτού του προγράμματος στις περιφέρειες και τους δήμους που τα αριστερά κόμματα πήραν την πλειοψηφία, ήταν ένα σημαντικό βήμα στην πορεία της Τρίτης Ιταλίας.

Ωστόσο, οι εκλογικές νίκες της αριστεράς στο περιφερειακό και τοπικό επίπεδο θα είχαν μείνει χωρίς σημαντικό αποτέλεσμα αν δεν είχε υπάρξει παράλληλα και ένα *μαζικό κοινωνικό κίνημα*. Αυτή η μαζική κινητοποίηση γύρω από τα τοπικά θέματα σήμαινε τόσο ευρεία συμμετοχή του κόσμου σε ένα μεγάλο αριθμό συμβουλίων, επιτροπών και ομάδων δράσης, όσο και ανάπτυξη άμεσων εκδηλώσεων διαμαρτυρίας (διαδηλώσεις, απεργίες κλπ) [C. Hadjimichalis, 1987].

Παράλληλα σημαντικός παράγοντας προώθησης και επιτυχίας του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης στις περιοχές της Τρίτης Ιταλίας υπήρξε η *λειτουργία των τοπικών θεσμών και μηχανισμών ρύθμισης*. Έτσι, πολύτιμη ήταν η συνεισφορά της οργανωμένης παροχής τραπεζικής πίστης και υπηρεσιών (έρευνα, πληροφόρηση, marketing) προς τις επιχειρήσεις, όπως και η επαγγελματική-τεχνολογική εκπαίδευση, απαραίτητη για τη διαρκή παρουσία πολυειδικευμένου και καινοτόμου εργατικού δυναμικού. Η επικρατέστερη μορφή οργάνωσης ήταν ο συνδυασμός δημόσιου και ιδιωτικού τομέα σε αυτοχρηματοδοτούμενα σχήματα, ενταγμένα και αυτά στη δικτύωση της τοπικής κοινωνίας (H.Schmitz - B.Musyck, 1993).

Καταλήγοντας, μπορούμε να πούμε πως το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης στα πλαίσια της μικρής βιομηχανίας, όπως αυτό διαμορφώθηκε στις περιοχές της κεντρικής-βορειοανατολικής Ιταλίας κατά τις δεκαετίες του '70 και '80, αποτέλεσε μοντέλο ανάπτυξης που στηρίχτηκε τόσο στην αξιοποίηση των κατά περίπτωση τοπικών ιδιαιτεροτήτων (συνεργατικό-κοινοτικό πνεύμα, συσσώρευση δεξιοτήτων, πολυειδικευμένο εργατικό δυναμικό κλπ), όσο και στην εκμετάλλευση της οικονομικής συγκυρίας (κρίση των μαζικών αγορών). Η συγκεκριμένη χωρική και χρονική διάσταση της εμφάνισης του φαινομένου δημιουργεί ασφαλώς εύλογα ερωτηματικά όσον αφορά τη δυνατότητα μεταφοράς των επιτυχημένων παραδειγμάτων.

Σε αυτό το σημείο οι σχετικές απόψεις και τοποθετήσεις εμφανίζουν σημαντικές - όσο και ενδιαφέρουσες - διαφοροποιήσεις. Προσπάθεια σύντομης παρουσίασης τους και κριτικής θεωρητικής προσέγγισης του θέματος γίνεται στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦ. Β: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ - ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Στην προσέγγιση των αναπτυξιακών στρατηγικών των περιοχών της Τρίτης Ιταλίας κεντρική θέση κατέχει η μελέτη του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης, καθώς αυτό αποτελεί το βασικό καθεστώς συσσώρευσης αυτών των περιοχών κατά τις δεκαετίες του '70 και '80. Το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης έρχεται στο προσκήνιο σαν απάντηση στην οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70, που έχει χαρακτηριστεί και ως κρίση του φορντισμού και των μαζικών αγορών. Η πτώση της ζήτησης των τυποποιημένων προϊόντων της μαζικής παραγωγής φορντικού τύπου και η στροφή των καταναλωτικών προτιμήσεων προς νέα διαφοροποιημένα προϊόντα σηματοδότησε μια οικονομική συγκυρία ευνοϊκή για την ανάπτυξη του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης.

Ο κορεσμός των μαζικών αγορών ήταν το βασικό επιφαινόμενο της βαθύτερης κρίσης του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης που κυριάρχησε κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Έπειτα από τρεις δεκαετίες εντατικής συσσώρευσης και ραγδαίας μεγέθυνσης με σημαντικό παρεμβατικό ρόλο του κράτους, ο φορντισμός φάνηκε να φτάνει στα όριά του. Τα περιθώρια συμπίεσης των εργατικών αμοιβών άρχισαν να εξαντλούνται με συνεπακόλουθη μείωση των περιθωρίων συσσώρευσης, ενώ το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού και η περιορισμένη πλέον ικανότητα του κράτους για δημιουργία εισοδημάτων και τόνωση της ζήτησης αποτέλεσαν το βασικό

«εύφλεκτο υλικό» που πυροδότησε η πετρελαϊκή κρίση. Η αναντιστοιχία ανάμεσα στη συνεχιζόμενη ραγδαία αύξηση του παραγόμενου προϊόντος και τη μικρότερη - ή και μηδενική - αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων ερμηνεύτηκε και ως «κρίση των μαζικών αγορών» με βασικό χαρακτηριστικό τη σημαντική πτώση της ζήτησης.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η αναδιάρθρωση των όρων της καπιταλιστικής παραγωγής μπήκε σαν προϋπόθεση για την επιβίωση του συστήματος. Η εμφάνιση και ανάπτυξη του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης σηματοδότησε μία διαδικασία αναδιάρθρωσης που στόχευε στην προσαρμογή της παραγωγής στα νέα δεδομένα, που η προηγούμενη μορφή της παραγωγικής διαδικασίας (φορντισμός) είχε δημιουργήσει.

Κατά αυτήν την έννοια, οι μαζικές γραμμές παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων σε αρκετές περιπτώσεις άρχισαν να παραχωρούν τη θέση τους σε πιο ευέλικτες μορφές παραγωγής διαφοροποιημένων προϊόντων, που απευθύνονταν σε συγκεκριμένες «φωλιές» («target groups») της αγοράς. Η χρήση νέων ευέλικτων τεχνολογιών και μηχανών ικανών να αναπροσαρμόζονται για μικρές σειρές παραγωγής και πολυειδικευμένου εργατικού δυναμικού ικανού να χειριστεί τα νέα παραγωγικά μέσα, δίνει τη δυνατότητα για άμεση προσαρμογή της προσφοράς στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της ζήτησης. Ο ανταγωνισμός δεν στηρίζεται τόσο στην ικανότητα συμπίεσης των τιμών, όσο στην ποιότητα και το design, τη δυνατότητα καινοτομίας και την ταχύτητα προσαρμογής. Κατά συνέπεια δεν υφίσταται - τουλάχιστον θεωρητικά - η αναγκαιότητα για συμπίεση των εργατικών αμοιβών και επομένως δεν δημιουργείται αναντιστοιχία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, όπως είχε εμφανιστεί στο φορντισμό. Πέρα των καλύτερων δυνατοτήτων αμοιβής, οι εργαζόμενοι μπορούν να απολαύσουν και καλύτερες συνθήκες δουλειάς, καθώς ξεφεύγουν από την τυποποιημένη μονοτονία των φορντικών γραμμών παραγωγής και περνούν σε ένα εργασιακό καθεστώς με περισσότερες δυνατότητες πρωτοβουλίας και άσκησης ποικίλων μη

τυποποιημένων καθηκόντων. Επιπλέον, με τη χρήση των νέων πολυδιάστατων τεχνολογιών διαφαίνεται και η δυνατότητα «επανένωσης» της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας.

Ωστόσο, το σύνολο αυτών των δυνατοτήτων παραμένει απλώς ένα πλαίσιο, του οποίου το περιεχόμενο μπορεί κάλλιστα να κινηθεί σε διαφορετική κατεύθυνση. Έτσι, οι ευέλικτες μορφές εργασίας μπορούν να σημάνουν και πιο ευέλικτες - και ως εκ τούτου περισσότερο αποτελεσματικές - μορφές εκμετάλλευσης (ημιαπασχόληση, δουλειά με το κομμάτι, φασόν και λοιπές μορφές άτυπης, μη ασφαλισμένης και ασταθούς εργασίας). Η εμπειρία τόσο από τις διαφορετικές περιπτώσεις της Τρίτης Ιταλίας - όπως αναφέρθησαν στο προηγούμενο κεφάλαιο - όσο και από την πορεία του ίδιου του φορντισμού - ο οποίος είχε ξεκινήσει με τις πιο ευοίονες προοπτικές συνεχούς και αδιάκοπτης μεγέθυνσης - θέτει σοβαρά ερωτηματικά.

Το πλαίσιο συσώρευσης της ευέλικτης εξειδίκευσης παραμένει κενό περιεχομένου όσο δεν «εξειδικεύονται» οι όροι της εξειδίκευσης. Άλλωστε, τόσο το φορντικό όσο και το ευέλικτο μοντέλο δεν αποτελούν παρά μορφές παραγωγικής διαδικασίας, το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζουν οι όροι αναπαραγωγής του εκάστοτε κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Επομένως, η μελέτη της συνέχειας ή ρήξης μεταξύ φορντισμού και ευέλικτης εξειδίκευσης δεν μπορεί να περιοριστεί στο επίπεδο της μορφής, αλλά πρέπει να δει και τους όρους περιεχομένου.

Σε αυτό το σημείο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφορετικές θεωρητικές ερμηνείες και μοντέλα ανάλυσης, όπως αναπτύχθηκαν από τους θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με το θέμα της ευέλικτης εξειδίκευσης.

α. Michael Piore - Charles Sabel

Η σημασία του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης και του φαινομένου των βιομηχανικών συνοικιών για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη αποτέλεσε βασικό πεδίο μελέτης κατά τη δεκαετία του '80. Πρώτοι χρονικά εμφανίζονται, στις αρχές της δεκαετίας, οι Αμερικάνοι θεωρητικοί Michael Piore και Charles Sabel. Κεντρική ιδέα της ανάλυσής τους είναι η άποψη ότι η καπιταλιστική παραγωγή βρίσκεται σε μια διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού περνώντας από το φορντικό μοντέλο συσσώρευσης στην ευέλικτη εξειδίκευση. Ο μετασχηματισμός αυτός - κατά τη γνώμη τους - αναφέρεται τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο της παραγωγικής διαδικασίας και προχωράει πέρα από τη σφαίρα της παραγωγής για να συγκροτήσει ένα νέο κοινωνικό υπόδειγμα.

Τα αίτια αυτού του μετασχηματισμού, κατά τους Piore και Sabel, εντοπίζονται στην κρίση των μαζικών αγορών: οι μαζικές αγορές έχουν κορεστεί και οι καταναλωτές απαιτούν τώρα νέα εξειδικευμένα προϊόντα, στα οποία η μαζική παραγωγή δεν μπορεί να ανταποκριθεί. Ωστόσο, δεν δίνουν καμία ερμηνεία για αυτή τη μεταστροφή. «Δεν είναι καθαρό», σύμφωνα με τον Piore, «γιατί το περιβάλλον έχει μετακινηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Πάντως, πρώτα στη σειρά έρχονται οι καταναλωτικές προτιμήσεις και η νέα ευελιξία της ίδιας της τεχνολογίας». (Ch.Sabel - M.Piore, 1993). Αποδέχονται, δηλαδή, αξιωματικά τις μεταβολές της ζήτησης ως πρωτογενή αιτία, χωρίς να δίνουν κάποια εξήγηση για αυτές τις μεταβολές.

Έχοντας αποδεχθεί την κεντρική σημασία της ευέλικτης εξειδίκευσης ως νέου κοινωνικού υποδείγματος, υποστηρίζουν ότι το ευέλικτο μοντέλο, πέρα των καθορισμών που επιβάλλει στις οικονομικές και κοινωνικές δομές, διαμορφώνει και τη δομή του χώρου. Η σχέση μεταξύ οικονομίας και χώρου μεταβάλλεται καθώς οι περιφέρειες επανακαθορίζονται ως ολοκληρωμένες παραγωγικές μονάδες.

Παράλληλα μεταβάλλεται η διαίρεση της εργασίας τόσο στο ενδοεπιχειρησιακό όσο και στο διαεπιχειρησιακό επίπεδο. Η ευελιξία στην άσκηση διαφοροποιημένων καθηκόντων και η πολυειδίκευση του εργατικού δυναμικού συμβαδίζει με σχέσεις συνεργασίας και εμπιστοσύνης. Σύμφωνα με τους Piore και Sabel, η επιτυχία των μικρών επιχειρήσεων της ευέλικτης Τρίτης Ιταλίας στηρίζεται στην επίγνωση κάθε επιχείρησης ότι η επιβίωσή της εξαρτάται από τις συλλογικές προσπάθειες της κοινότητας στην οποία ανήκει. Η διαεπιχειρησιακή κοινοτική συνεργασία προσφέρει στις μικρές ευέλικτες επιχειρήσεις την ικανότητα για ανάπτυξη οικονομιών κλίμακας, ενώ η διαπεριφερειακή συνεργασία δημιουργεί ένα ευρύτερο περιβάλλον οικονομικής σταθερότητας, απαραίτητο για την αντιμετώπιση δύσκολων περιόδων. Σε αυτήν τη βάση οι Piore και Sabel βλέπουν να θεμελιώνεται η νέα οικονομική δομή τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. (Ch.Sabel - M.Piore, 1993).

Η κριτική που έχει ασκηθεί στην ανάλυση των Piore και Sabel (κυρίως από τους Williams 1987, και Smith 1988) ξεκινάει από την αμφισβήτηση του ισχυρισμού τους για καθολική κρίση των μαζικών αγορών και του φορντικού μοντέλου συσσώρευσης (F.Pyke - G.Becatini, 1993). Οι επικριτές τους αντιτάσσουν πως η μαζική παραγωγή διατηρεί τόσο την κεντρικότητα της μέσα στο παραγωγικό σύστημα, όσο και την δυνατότητα ικανοποίησης των απαιτήσεων για διαφοροποιημένα προϊόντα. Η μεταστροφή της ζήτησης προς διαφοροποιημένα προϊόντα δεν σημαίνει απαραίτητα και κρίση της μαζικής παραγωγής, καθώς αυτή μπορεί - εφαρμόζοντας τις νέες πολυδιάστατες τεχνολογίες - να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της ζήτησης.

Το δεύτερο σημείο κριτικής στους Piore και Sabel αναφέρεται στην «ψυχολογική» ερμηνεία που δίνουν για την κρίση των μαζικών αγορών. Η προβολή της μεταβολής των καταναλωτικών προτιμήσεων ως πρωτογενούς αιτίας περιορίζει την ερμηνεία τους σε όρους υποκειμενικής ψυχολογίας. Την ίδια λογική αναπαράγουν όσον αφορά και τη συγκρότηση των βιομηχανικών

συνοικιών της Τρίτης Ιταλίας, καθώς θεμελιώνουν την επιχειρηματολογία τους πάνω σε έννοιες όπως «εμπιστοσύνη», «κοινοτικό πνεύμα», «τοπική υπερηφάνεια». Η υιοθέτηση ψυχολογικών και βολονταριστικών ερμηνειών της αντικειμενικής πραγματικότητας αφήνει ανεξήγητες τις βαθύτερες οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις που καθοδηγούν την υποκειμενική δράση και περιορίζει την ανάλυση στο επίπεδο των επιφαινομένων.

β. Allen Scott - Michael Storper

Το δεύτερο αναλυτικό δίδυμο που ασχολήθηκε με το φαινόμενο της ευέλικτης εξειδίκευσης κατά τη δεκαετία του '80 είναι οι Allen Scott και Michael Storper. Η ανάλυσή τους συνδέεται με τις απόψεις της Γαλλικής Σχολής της Ρύθμισης, η οποία συγκροτεί τη θεωρία της πάνω στις έννοιες «μοντέλο συσσώρευσης» και «καθεστώς ρύθμισης». Σύμφωνα με αυτή τη σχολή, κάθε συγκροτημένος τρόπος παραγωγής και αναπαραγωγής της οικονομικής διαδικασίας («μοντέλο συσσώρευσης») συνοδεύεται από κάποιο συγκεκριμένο κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο («καθεστώς ρύθμισης»), που σηματοδοτείται από το ρόλο του κράτους και την παρέμβασή του στην οικονομία.

Η «οικονομική γεωγραφία» των Storper και Scott χρησιμοποιεί αυτές τις δύο αναλυτικές κατηγορίες για να υποστηρίξει ότι στην παρούσα ιστορική φάση ο φορντισμός βρίσκεται σε κρίση τόσο ως «μοντέλο συσσώρευσης» όσο και ως «καθεστώς ρύθμισης». Κατά την ίδια λογική, η εμφάνιση και ανάπτυξη του ευέλικτου μοντέλου αντιπροσωπεύει την απάντηση στην κρίση του φορντισμού τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικοθεσμικό επίπεδο, διαμορφώνοντας ένα νέο συνδυασμό τρόπων συσσώρευσης και ρύθμισης και σηματοδοτώντας έτσι μία καθολική ρήξη με το παρελθόν.

Ο μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας καθορίζεται και σε γεωγραφικούς όρους διαμέσω μίας νέας «γεωγραφίας της ευέλικτης

συσσώρευσης». Η ευελιξία της παραγωγής συνδέεται αναγκαία με τη συγκέντρωση των επιχειρήσεων σε συγκεκριμένους γεωγραφικούς τόπους και την εμφάνιση του φαινομένου της «βιομηχανικής συνοικίας» («industrial district»). Οι Scott και Storper ορίζουν τη βιομηχανική συνοικία της ευέλικτης εξειδίκευσης ως χωρικά συγκεντρωμένο παραγωγικό σύμπλεγμα συνοδευόμενο από την αντίστοιχη εξαρτώμενη αγορά εργασίας και διαρθρωμένη κοινωνική ολότητα (A.Scott - M.Storper, 1993), διαφοροποιώντας την από τα βιομηχανικά συμπλέγματα παραρτημάτων και υποκαταστημάτων των μεγάλων επιχειρήσεων της «περιφερειοποιημένης» μαζικής παραγωγής, όπως εμφανίζονται στα προχωρημένα στάδια του φορντισμού. «Η βιομηχανική κοινότητα της ευέλικτης εξειδίκευσης χαρακτηρίζεται από ισχυρές τάσεις συσσώρευσης στους ευέλικτους παραγωγικούς τομείς και από μία επαναβεβαίωση του χώρου ως βάση της παραγωγικής διαδικασίας» (A.Scott - M.Storper, 1993). Κατά αυτή την έννοια, με τη μετάβαση από το φορντισμό στην ευελιξία «...η λειτουργική λογική της οικονομικής δομής συμπληρώνεται από τη χωρική».

Η λογική των Storper και Scott, σε σύγκριση με τους Piore και Sabel, εμφανίζεται περισσότερο «συστημική», περισσότερο θεμελιωμένη σε αναλυτικές κατηγορίες δομής και οικονομικοκοινωνικών όρων παρά σε ψυχολογικές-βολονταριστικές ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας. Ωστόσο, αυτή η «συστημική» ερμηνεία παραμένει εγκλωβισμένη μέσα στα όρια που η ίδια θέτει, καθώς περιορίζεται σε έναν οικονομικοτεχνολογικό ντετερμινισμό: η παραγωγική αναδιάρθρωση παρουσιάζεται ως αναπόδραστη νομοτέλεια των οικονομικών και τεχνολογικών εξελίξεων (επίπεδο συσσώρευσης, εμφάνιση νέων πολυδιάστατων τεχνολογιών), όπου η συλλογική και ατομική κοινωνική δράση δεν έχει κανένα ρόλο. Η κοινωνική πολυσημία σχηματοποιείται σε μονοσήμαντες θεωρητικές γενικεύσεις (φορντισμός - ευελιξία) και βάσει αυτών γίνεται προσπάθεια τάσεις της σύγχρονης πραγματικότητας να αναχθούν σε αναπόδραστο μελλοντικό στάδιο

(«αναγκαστική» μετάβαση από τη μαζική παραγωγή στην ευέλικτη εξειδίκευση) [A.Amin - K.Robbins, 1993].

Έτσι, ενώ οι Piore και Sabel δίνουν ερμηνείες αυτοπεριοριζόμενες σε όρους υποκειμενικής δράσης και ψυχολογίας, οι Storper και Scott εξαιρούν τελείως την πολυπλοκότητα της κοινωνικής δράσης και της λειτουργίας του τυχαίου στην ιστορία για να συγκροτήσουν ένα κλειστό θεωρητικό πλαίσιο οικονομικοτεχνολογικού ντετερμινισμού και αναπόδραστων ιστορικών νομοτελειών.

γ. Ash Amin - Kevin Robbins

Παρά τις διαφορετικές ερμηνευτικές λογικές που ακολουθούν οι Piore και Sabel και οι Storper και Scott, κοινός τόπος όλων παραμένει η σημαντικότητα του μετασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας με το πέρασμα από το φορντισμό στην ευέλικτη εξειδίκευση, όπως και η σύνδεση της τελευταίας με ένα νέο τύπο στρατηγικών τοπικής ανάπτυξης.

Στον αντίποδα αυτών των απόψεων εμφανίζονται, στις αρχές της δεκαετίας του '90, οι Ash Amin και Kevin Robbins για να διαχωρίσουν τη θέση τους ως προς και τα δύο αυτά σημεία. Η αμφισβήτησή της σημασίας της εμφάνισης του ευέλικτου μοντέλου συσσώρευσης θεμελιώνεται τόσο στη σημερινή εικόνα των βιομηχανικών συνοικιών («industrial districts») της Τρίτης Ιταλίας, όσο και σε μια ευρύτερη θεώρηση της παραγωγικής διαδικασίας σήμερα. Όσον αφορά τις βιομηχανικές συνοικίες, οι Amin και Robbins υποστηρίζουν ότι τελικά η επιτυχία τους δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο ισχυρίζονταν οι θεωρητικοί της δεκαετίας του '80. Κατά αυτούς, η πλειοψηφία των εναπομείναντων βιομηχανικών συνοικιών, κυρίως στις παραδοσιακά λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές (Marche, Arbuzzi) είναι πολύ διαφορετική από παλαιότερα. Εμφανίζονται απλώς ως κάτι περισσότερο

από αγροτικές συγκεντρώσεις μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, που παράγουν ενδιάμεσα ή τελειωμένα προϊόντα για μεγάλους υπεργολάβους ή χονδρέμπορους. Έχουν δε μικρή συσσώρευση επαγγελματικών δεξιοτήτων και περιορισμένη πρόσβαση σε τεχνογνωσία, χρηματοδότηση και εξειδικευμένες υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις. Από την άλλη πλευρά, το πολυδιαφημιζόμενο κοινοτικό πνεύμα συνεργασίας και οργανικής αλληλοσυμπλήρωσης μεταξύ των επιχειρήσεων φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από έναν σκληρό ανταγωνισμό στην προσπάθειά τους για επιβίωση. «Οι παραγωγοί κατέχουν ένα περιορισμένο βαθμό ελευθερίας στα πλαίσια της αγοράς και απολαμβάνουν μικρή υποστήριξη από το υπόλοιπο σύστημα. Οι επιχειρήσεις τείνουν να είναι απομονωμένες, με υψηλό βαθμό εξάρτησης από λίγους αγοραστές και μικρή δυνατότητα βελτίωσης της θέσης τους. Η «ευελιξία» αναφέρεται στην ικανότητα απλώς επιβίωσης [...] όπως και στην εκμετάλλευση της οικογενειακής εργασίας και του φτηνού εργατικού δυναμικού των γυναικών και των νέων, στην εισφοροδιαφυγή και τη φοροδιαφυγή.» (A.Amin - K.Robbins, 1993).

Σε αυτά τα πλαίσια, υποστηρίζουν πως η προοπτική της ευέλικτης εξειδίκευσης και των βιομηχανικών συνοικιών κατά την παραγωγική αναδιάρθρωση δεν είναι ούτε απόλυτα επιτυχημένη, ούτε η μοναδική ή τελειωτική. «... οι σύγχρονες βιομηχανικές συνοικίες μπορεί να είναι παροδικό ή μεταβατικό φαινόμενο και πιθανώς να συγχωνευθούν μέσα σε νέες μορφές συσσώρευσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής» (A.Amin - K.Robbins, 1993).

Μία ευρύτερη θεώρηση της παραγωγικής διαδικασίας σήμερα και στο πρόσφατο παρελθόν, κατά τους Amin και Robbins, αποκαλύπτει ότι οι σύγχρονες ευέλικτες τεχνολογίες χρησιμοποιούνται άνετα και από τις μεγάλες επιχειρήσεις της μαζικής παραγωγής (Γερμανικές, Γαλλικές, Ιαπωνέζικες πολυεθνικές) για παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων προς ικανοποίηση των μεταβαλλόμενων απαιτήσεων της ζήτησης. Η στροφή των

καταναλωτικών προτιμήσεων προς νέα, διαφοροποιημένα προϊόντα δεν σημαίνει αναγκαστικά το τέλος της μαζικής παραγωγής και το πέραςμα στην ευέλικτη εξειδίκευση. Οι ευέλικτες μορφές παραγωγής μπορούν κάλλιστα να εφαρμοστούν και από τις μεγάλες επιχειρήσεις στα πλαίσια ενός μοντέλου γεωγραφικής αποκέντρωσης της παραγωγής σε περιφέρειες με φτηνό εργατικό δυναμικό και ταυτόχρονα συγκέντρωσης του ελέγχου της στις μεγάλες επιχειρήσεις των βιομηχανικών κέντρων (οι περιπτώσεις των μητροπολιτικών συγκεντρώσεων, όπως αναπτύχθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα). Σύμφωνα, επομένως, με τους Amin και Robbins, η εμφάνιση της ευέλικτης εξειδίκευσης δεν σημαίνει ριζικό μετασχηματισμό της παραγωγικής διαδικασίας και των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, καθώς τους όρους παραγωγής (επιλογή τεχνολογίας, αγορά, ανταγωνισμός) εξακολουθούν να θέτουν οι μεγάλες επιχειρήσεις (εθνικές και κυρίως πολυεθνικές) των μητροπολιτικών κέντρων.

Το δεύτερο σημείο αμφισβήτησης που διατυπώνουν οι Amin και Robbins αφορά τη δυνατότητα εφαρμογής και επιτυχίας του μοντέλου τοπικής ανάπτυξης, όπως αυτό συνδέθηκε με την ευέλικτη εξειδίκευση στις περιοχές της Τρίτης Ιταλίας. Κατά την άποψή τους, η ισχυρότερη τάση του σύγχρονου καπιταλισμού είναι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η παγκόσμια ολοκλήρωση των εθνικών και τοπικών οικονομιών. Οι πολυεθνικές εταιρείες είναι οι πραγματικοί διαμορφωτές της παγκόσμιας οικονομίας, ενώ από την άλλη πλευρά οι υπερεθνικές ολοκληρώσεις (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση) ακολουθούν ένα ευρύ φάσμα στρατηγικών συχνά αντίθετων στην τοπική και περιφερειακή λογική, στην πορεία προς την ευελιξία και την ολοκλήρωση στην τοπική οικονομία. Οι σύγχρονες μορφές οργάνωσης των επιχειρήσεων και στρατηγικών συμμαχιών μεταξύ των μεγάλων εταιρειών (συγχωνεύσεις, εξαγορές, συναρθρώσεις κλπ) στοχεύουν στη μείωση του κόστους και των επιχειρηματικών κινδύνων. Από την άλλη πλευρά, η διάσπαση της παραγωγικής διαδικασίας σε «περιφερειοποιημένα» τμήματα συνοδεύεται από

μεγαλύτερο έλεγχο αυτών των τμημάτων από το «κέντρο» μέσω των νέων ανεπτυγμένων τεχνολογιών πληροφορικής και τηλεπικοινωνίας. Τελικά αυτό που προωθείται σήμερα, κατά τους Amin και Robbins, είναι η ακόμα μεγαλύτερη κάθετη και οριζόντια ολοκλήρωση της παραγωγής, μέσω είτε της άμεσης ιδιοκτησίας είτε άλλων τρόπων και κυρίως στους τομείς της έρευνας και ανάπτυξης (R&D), του marketing και της διανομής (A.Amin - K.Robbins, 1993).

Κατά αυτήν την έννοια, οι περιφέρειες λειτουργούν στα πλαίσια του ολοκληρωμένου διεθνούς χώρου και οι όποιες δυνατότητες τους καθορίζονται από τη θέση τους στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Επομένως, οι δυνατότητες τοπικής ανάπτυξης είναι απόλυτα εξαρτημένες από τον ευρύτερο παραγωγικό καταμερισμό. Τοπικές και υπερεθνικές στρατηγικές λειτουργούν παράλληλα και οι συγκεκριμένες επιλογές γίνονται ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες του παραγωγικού συστήματος, το οποίο μπορεί είτε να περιθωριοποιεί τοπικότητες, εγκαταλείποντάς τις, είτε να τις ενσωματώνει, εγκλωβίζοντάς τις ως company towns μέσα σε παγκόσμιες γραμμές παραγωγής.

Από την άλλη πλευρά, έντονα εμφανίζονται τα φαινόμενα ανταγωνισμού μεταξύ πόλεων και περιφερειών στα πλαίσια της χωρικής διαίρεσης της εργασίας για την αναδιανομή και την εξασφάλιση πόρων - είτε από τα εθνικά κράτη είτε από τις υπερεθνικές ολοκληρώσεις. Επιπλέον, ισχυρή εμφανίζεται η πιθανότητα διάσπασης τοπικών παραγωγικών συστημάτων από την εξωτερική επιβολή πολυεθνικών και αφομοίωσής τους από το σύστημα των υπεργολαβιών ή/και της δημιουργίας παραρτημάτων.

Κατά αυτή τη λογική, η κύρια κατηγορία των Amin και Robbins προς τους θεωρητικούς της ευέλικτης εξειδίκευσης και των τοπικών στρατηγικών είναι ότι γενικεύοντας αυθαίρετα τις συγκεκριμένες χωροχρονικά δυνατότητές

τους, φτάνουν στο λανθασμένο συμπέρασμα να θεωρούν όχι απλώς δυνατή αλλά και αναπόφευκτη την επικράτηση τους και αλλού.

Εντούτοις, οι Amin και Robbins προτείνουν την ενίσχυση των δυνατοτήτων τοπικής ανάπτυξης όπου υπάρχουν, με αξιοποίηση των τοπικών πλεονεκτημάτων, χωρίς όμως υποκατάσταση της μακροοικονομικής κοινωνικής ρύθμισης, καθώς θεωρούν ότι το εθνικό ή υπερεθνικό μακρο-επίπεδο παραμένει κυρίαρχο σε σχέση με το τοπικό. Έτσι, αυτό που τελικά υποστηρίζουν είναι η μακρο-οικονομική ρύθμιση σε κρατικό ή υπερκρατικό επίπεδο. (A.Amin - K.Robbins, 1993).

Η κριτική και οι ανταπαντήσεις από τους θεωρητικούς της ευέλικτης εξειδίκευσης (Piore και Sabel, Storper και Scott) προς τους Amin και Robbins αφορά κυρίως την υποτίμηση από μέρους τους του φαινομένου της Τρίτης Ιταλίας. Παρά τις όποιες ενστάσεις προς την έκταση ή τη σημαντικότητά του, δεν παύει να είναι ένα υπαρκτό φαινόμενο, μία υπαρκτή τάση της σύγχρονης πραγματικότητας και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπιστεί. Δεν είναι δυνατόν από τη μία μεριά να εκτοξεύουν κατηγορίες για αυθαίρετες γενικεύσεις και ντετερμινισμό και από την άλλη να υποστηρίζουν οι ίδιοι μία γενικευμένη ισοπέδωση της πολύπλοκης και πολύμορφης κοινωνικής πραγματικότητας υποτιμώντας υπαρκτές πτυχές της (ευέλικτη εξειδίκευση, τοπικές στρατηγικές). Με έναν διπλωματικό ελιγμό δεν αναφέρονται στο ζήτημα της σημαντικότητας του φαινομένου - που αποτέλεσε το βασικό σημείο κριτικής των Amin και Robbins - και εστιάζονται στην ανάγκη θεώρησης της ευέλικτης εξειδίκευσης και των τοπικών στρατηγικών ως υπαρκτά φαινόμενα της σύγχρονης πραγματικότητας, όπως αναμφισβήτητα είναι. (Ch.Sabel - M.Piore - M.Storper, 1993)

(Μήπως τελικά κάπου μέσα σε αυτή τη διπλωματική σύγκλιση βρίσκεται και το σωστότερο πεδίο διερεύνησης του θέματος;)

Συμπερασματικά

Μέσα από τη σύντομη παρουσίαση των βασικών θεωρητικών απόψεων για την ευέλικτη εξειδίκευση και τις τοπικές αναπτυξιακές στρατηγικές, που συνδέονται μαζί της, βλέπουμε να διαμορφώνονται δύο βασικές - όσο και ακραίες- κατευθύνσεις: αυτή της απόλυτης αποδοχής (Piore και Sabel, Scott και Storper) και αυτή της κατηγορηματικής υποτίμησης (Amin και Robbins). Ωστόσο, η διπλωματική προσέγγιση που παρουσιάζουν στις ανταπαντήσεις τους οι Piore - Sabel και Storper - Scott φαίνεται να υποδεικνύει και το ορθότερο πεδίο διερεύνησης, καθώς η αλήθεια συνήθως βρίσκεται κάπου στη μέση των αντιτιθέμενων εκδοχών της.

Η εμφάνιση του ευέλικτου μοντέλου - όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σήμερα, έπειτα από δύο δεκαετίες ζωής του - δεν σήμανε το τέλος της μαζικής παραγωγής και του φορντισμού, καθώς αυτός εξακολουθεί να υπερισχύει σε πολλά σημεία τόσο του οικονομικού όσο και του ιδεολογικού / συμβολικού επιπέδου (επιβίωση και αναπαραγωγή κεντρικών αξιών του φορντισμού, όπως το δίπολο παραγωγισμός - καταναλωτισμός, η προσήλωση σε μαζικά πολιτικά, επικοινωνιακά κλπ μεγέθη). Οι μεγάλες πολυεθνικές εξακολουθούν να είναι οι κυρίαρχοι του οικονομικού παιχνιδιού και να θέτουν τους όρους αναπαραγωγής του (τιμές, αγορά, επιλογή τεχνολογίας). Από την άλλη πλευρά, «ευέλικτα» και «μαζικά» προϊόντα συνυπάρχουν ειρηνικά, στοχεύοντας το καθένα στα δικά του «target groups» και επιλέγοντας αντίστοιχα το κατάλληλο προφίλ και διαφημιστική προβολή (κατά αυτήν την έννοια, ο «γνήσιος ελληνικός καφές» αγγίζει «όλους τους Έλληνες», ενώ τα εξειδικευμένα προϊόντα πληροφορικής απευθύνονται μόνο στους «επίλεκτους ειδήμονες» σηματοδοτώντας την αντίστοιχη κοινωνική τους διαφοροποίηση).

Κατά αυτήν την έννοια, το ερώτημα δεν τίθεται στο ποια μορφή παραγωγικής διαδικασίας υπερίσχυσε αλλά ποιο περιεχόμενο καθορίζει

τελικά και τις δύο αυτές μορφές. Κανένα μοντέλο δεν είναι μονοσήμαντο, αλλά τόσο η ευέλικτη εξειδίκευση όσο και ο φορντισμός εμπεριέχουν ποικιλία διαφορετικών στοιχείων, των οποίων η συσχέτιση καθορίζει τελικά τους όρους περιεχομένου (Α.Λυμπεράκη, 1991). Έτσι έχουμε την ευέλικτη εξειδίκευση του κοινοτισμού, της συνεργασίας, των καλύτερων συνθηκών εργασίας κι αμοιβής και της τοπικής ανάπτυξης, έχουμε όμως και την ευέλικτη εξειδίκευση της μερικής ανασφάλιστης απασχόλησης και του σκληρού ανταγωνισμού, χωρίς κράτος πρόνοιας, οργανωμένο συνδικαλισμό και λοιπά στοιχεία που «φώτιζαν» τη «σκοτεινή» μαζική παραγωγή. Όπως, επίσης, οι τοπικές στρατηγικές μπορεί να σημαίνουν καλύτερες συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της τοπικότητας, περισσότερες δυνατότητες διατοπικής και διαπεριφερειακής ισόρροπης συνεργασίας και ολοκλήρωσης, μπορεί όμως να σημαίνουν και στυγνό ανταγωνισμό ή επιβολή άνισων σχέσεων συσσώρευσης και ανταλλαγής μεταξύ των τοπικών ενότητων.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, μία αναλυτική προσέγγιση του ευέλικτου μοντέλου ως στρατηγική τοπικής ανάπτυξης δεν μπορεί να κινηθεί στη μονόπλευρη λογική μίας ολοκληρωτικής αποδοχής ή απόρριψης, αλλά να εξετάσει τόσο τις δυνατότητες μεταφοράς του σε σχέση με τη χωροχρονική ιδιαιτερότητα της εμφάνισής του (Τρίτη Ιταλία της δεκαετίας του '70), όσο και τις αδυναμίες που παρουσιάστηκαν.

Όσον αφορά τις δυνατότητες μεταφοράς, καθοριστικό ρόλο παίζουν τα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα (γεωγραφική θέση, φυσικοί και ενεργειακοί πόροι, ανθρώπινο δυναμικό, ιστορική κληρονομιά, θέση στον παγκόσμιο καταμερισμό τη εργασίας). Η αξιοποίησή τους - στα πλαίσια και του ευέλικτου μοντέλου - μπορεί να συγκροτήσει τοπικά παραγωγικά συστήματα ικανά να κινητοποιήσουν την τοπική ανάπτυξη με

πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα για το σύνολο της διατοπικής και περιφερειακής οικονομίας.

Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται η σημασία της αντιμετώπισης των αδυναμιών, που η εμπειρία της Τρίτης Ιταλίας επισημαίνει, όπως η πιθανότητα επικράτησης των «σκοτεινών» πλευρών τόσο της ευέλικτης εξειδίκευσης (μερική ανασφάλιστη εργασία, ανταγωνισμός, απουσία κράτους πρόνοιας) όσο και των τοπικών στρατηγικών (εσωστρέφεια, τοπικισμός). Επιπλέον, ο κίνδυνος διάσπασης και αφομοίωσης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων από τις μεγάλες επιχειρήσεις των βιομηχανικών κέντρων - που εξακολουθούν να επιβάλλουν τους όρους παραγωγής - είναι πάντα υπαρκτός. Απαραίτητη, επομένως, είναι η συγκρότηση των αντιστάσεων των τοπικών κοινωνιών. Σημαντικό ρόλο εδώ μπορούν να παίξουν η δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου ρύθμισης των όρων παραγωγής τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό - υπερεθνικό επίπεδο, αλλά και η ενεργητική παρέμβαση της ίδιας της τοπικής κοινωνίας (συνδικαλιστικές ενώσεις, οργανωμένη δράση πολιτών κλπ).

Η σχέση τοπικότητας και ανάπτυξης - όπως όλα τα αναπτυξιακά και ευρύτερα κοινωνικά έκδοχα - παραμένει ένα πλέγμα πολυσήμαντων τάσεων και δυνατοτήτων. Το ποιοι συσχετισμοί τους τελικά θα επικρατήσουν - όπως και ποιες μορφές μεταβολής θα αναπτυχθούν - είναι θέμα τόσο οικονομικοκοινωνικών αναγκαιοτήτων όσο και της ατομικής και συλλογικής δράσης των κοινωνικών υποκειμένων.

ΚΕΦ. Γ': ΠΕΡΙΓΡΑΦΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Κατά την περίοδο μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο οι βιομηχανικές χώρες της δύσης μπήκαν σε μία περίοδο ταχείας μεγέθυνσης και αύξησης του παραγόμενου προϊόντος και όλων των οικονομικών δεικτών. Το μοντέλο συσσώρευσης που επιβλήθηκε ήταν η μαζική παραγωγή φορντικού τύπου (εντατική συσσώρευση με ευρεία χρήση μηχανών και εργατικού δυναμικού απόλυτης εξειδίκευσης για παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων ομοιογενών προϊόντων από τυποποιημένες και άκαμπτες γραμμές παραγωγής και εργασιακής διαδικασίας).

Η χωρική διάσταση αυτού του μοντέλου λειτούργησε «διχοτομικά», διαιρώντας τον καπιταλιστικό βιομηχανικό κόσμο σε δύο κατηγορίες: αυτή του κεντρικού φορντισμού (Η.Π.Α., Μ.Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Β.Ιταλία, Ιαπωνία) και αυτή του «περιφερειακού» (Ισπανία, Πορτογαλία, Ν.Ιταλία, Ελλάδα) [Hadjimichalis K., 1987]. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της διχοτόμησης ήταν η συμπληρωματικότητα της οικονομικής λειτουργίας των «κεντρικών» και «περιφερειακών» χωρών. Έτσι τα κράτη της πρώτης κατηγορίας ανέπτυξαν το φορντικό μοντέλο κατά συστηματικό και επιθετικό τρόπο εκμεταλλευόμενες τις χώρες της δεύτερης κατηγορίας, τόσο ως προς το φτηνό εργατικό δυναμικό τους (μετανάστευση ή/και μετεγκατάσταση τμημάτων της παραγωγής), όσο και ως πηγές ακατέργαστων πρώτων υλών και αγορές έτοιμων βιομηχανικών προϊόντων (με την αντίστοιχη διαφοροποίηση στις τιμές). Από την άλλη πλευρά, τα κράτη της δεύτερης κατηγορίας

παρέμειναν σε ένα «χαλαρό» φορντικό μοντέλο με χαμηλό επίπεδο εκβιομηχάνισης και εργατικών αμοιβών, ανεπαρκή τεχνολογική βάση, διατήρηση υψηλού ποσοστού του γεωργικού τομέα και της αγροτικής υποαπασχόλησης. Η βιομηχανική τους πολιτική στηρίχθηκε κυρίως σε ένα συνδυασμό του παραδοσιακού μοτίβου υποκατάστασης των εισαγωγών και της προσπάθειας προώθησης των εξαγωγών με σημαντικό ποσοστό της εκβιομηχάνισης τους βασισμένο στις ξένες επενδύσεις. Μεγάλο κομμάτι της οικονομικής τους μεγέθυνσης πήγασε από την ανάπτυξη του τουριστικού τομέα και της ναυτιλίας, ενώ βασικό τους χαρακτηριστικό υπήρξε ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός και η συγκρότηση μιας συγκεντρωτικής κρατικής γραφειοκρατίας.

Καθώς η χώρα μας συγκαταλέγεται σε αυτήν την - δεύτερη - κατηγορία οποιαδήποτε αναφορά στην οικονομικοκοινωνική και θεσμική της πραγματικότητα δεν μπορεί να ξεκινήσει παρά σε σχέση με αυτή τη συγκεκριμένη θέση της στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας.

Πράγματι, αποτελεί κοινό τόπο ότι η ελληνική μεταπολεμική ανάπτυξη στηρίχθηκε κατά μεγάλο ποσοστό στις ξένες επενδύσεις, στη διατήρηση χαμηλού επιπέδου στις εργατικές αμοιβές με ταυτόχρονη ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης και της ζήτησης από τους λεγόμενους «άδηλους πόρους» (μετανάστευση, ναυτιλία) και στον ισχυρό παρεμβατισμό του κράτους. Η ισχυρή παρεμβατική δράση του κράτους στην οικονομία εκφράστηκε κυρίως με την επιβολή χαμηλών εργατικών ημερομισθίων και την παροχή κινήτρων, φοροαπαλλαγών, πιστωτικών διευκολύνσεων, προστατευτικών δασμών και επιδοτήσεων προς τις επιχειρήσεις, τα οποία στόχευαν στην πραστασία των επιχειρηματικών συμφερόντων των εγχώριων και ξένων επενδυτικών ομάδων. Δεν κινήθηκε, όμως, στην κατεύθυνση των άμεσων επενδύσεων στην παραγωγή και της συγκρότησης μίας δυναμικής εγχώριας παραγωγικής βάσης. Το αποτέλεσμα ήταν η παραγωγική δομή της χώρας να παραμείνει προβληματική, εξαρτημένη από τον κρατικό

προστατευτισμό και την οικονομική συγκυρία. Όταν οι εξωτερικοί ή συγκυριακοί παράγοντες έπαψαν να λειτουργούν (διεθνής οικονομική κρίση, επιστροφή μεταναστών, πτώση του τομέα των κατασκευών που είχε παίζει «ηγετικό» ρόλο στη μεταπολεμική οικονομική μεγέθυνση), οι ταχείς ρυθμοί ανάπτυξης άρχισαν να πέφτουν δραματικά. Το Α.Ε.Π., από την ετήσια αύξηση του 7% κατά την περίοδο '55-'75, από το 1979 παρουσίασε σταθερή πτωτική τάση. Το σύνολο των επενδύσεων μειώνεται κι αυτό σταθερά κατά 3% το χρόνο, ενώ παράλληλα εμφανίζεται ταυτόχρονη αύξηση πληθωρισμού και ανεργίας (κυρίως των νέων ηλικιών) [Λυμπεράκη Α., 1991].

Από την άλλη πλευρά, η συμπίεση των εργατικών αμοιβών, έχοντας φτάσει στα όριά της (και χωρίς πλέον την υποστηρικτική λειτουργία των «άδηλων πόρων»), άρχισε να προκαλεί σημαντική πτώση της ζήτησης. Έτσι η αύξηση των ημερομισθίων επιβλήθηκε ως αναγκαιότητα, επιφέροντας όμως πτώση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της αδύναμης ελληνικής βιομηχανίας - που είχε στηριχθεί ακριβώς στη διατήρηση των ημερομισθίων πείνας. Κατά αυτόν τον τρόπο αυξήθηκε επιπλέον ο ανταγωνισμός από χώρες του τρίτου κόσμου, που διεκδίκησαν σημαντικό μέρος της αγοράς των ελληνικών εξαγωγών.

Αυτή η διάβρωση της ανταγωνιστικότητας υπήρξε και το βασικό πρόβλημα της ελληνικής βιομηχανίας, το οποίο πήγαζε από το «χαλαρό» φορντικό μοντέλο συσσώρευσης και τις βραχύβιες οικονομικές πολιτικές του κράτους, που ευνόησαν το κυνήγι του εύκολου κέρδους και την εισβολή των ξένων επενδύσεων αντί να συγκροτήσουν μία δυναμική εγχώρια παραγωγική βάση.

Εντούτοις, η σχέση κράτους - οικονομίας - κοινωνίας παρέμεινε εικονικά προσηλωμένη στην κεϋνσιανή αντίληψη για το κράτος «εγγυητή, προγραμματιστή και συντονιστή της ανάπτυξης», όπως και «διαιτητή» των κοινωνικών αντιθέσεων στο όνομα του «δημοσίου συμφέροντος». Κατά αυτή τη λογική, το κράτος εμφανίζεται σε εξωτερική σχέση με την κοινωνία χωρίς

να αναγνωρίζεται η συνεχής παρουσία του σε όλο το φάσμα συγκρότησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, όπως εκτυλίχθηκε στην ελληνική πραγματικότητα (Χατζημιχάλης Κ., 1988). Ο κρατικός μηχανισμός στη σύγχρονη Ελλάδα συσπείρωσε γύρω του ταξικά και συντεχνιακά συμφέροντα, τα οποία στη βάση των ειδικών προνομιακών σχέσεων ιδιοποιήθηκαν μεγάλο μέρος των πόρων που κατανέμονται με παρέμβαση του κράτους (χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η πρόσβαση στην αλλαγή νόμων, η δυνατότητα παράκαμψης νόμων, η εκτεταμένη φοροδιαφυγή, η συγκαλυμμένη αποδοχή της παραοικονομίας, τα μονοπωλιακά προνόμια κλπ). Έτσι η βελτίωση της θέσης κάθε οικονομικού φορέα γίνεται μέσω της μεγαλύτερης αξιοποίησης αυτών των προσβάσεων και πολύ λιγότερο μέσω των «ελεύθερων δυνάμεων» της αγοράς.

Η προσπάθεια αντιμετώπισης από το κράτος των περιφερειακών και τοπικών προβλημάτων κινήθηκε μέσα στα πλαίσια που έθετε το συγκεκριμένο καθεστώς ρύθμισης και η σχέση κράτους - κοινωνίας. Η διαχρονική συνέχεια του τρίπτυχου «κίνητρα - τεχνικά έργα - χωροταξικές ρυθμίσεις» αποτέλεσε την παγιωμένη κρατική πρόταση για την περιφερειακή πολιτική, όπου η κατανομή των πόρων ακολούθησε την κυρίαρχη λογική των πελατειακών σχέσεων (αρχικά κατά τις δεκαετίες '60 - '70 με τη μεσολάβηση του τοπικού βουλευτή ή κοιματάρχη και από τη δεκαετία του '80 μέσω συγκροτημένων πολιτικών οργάνων, όπως τα Νομαρχιακά και Επαρχιακά Συμβούλια). Η αναπαραγωγή της πολιτικής εξουσίας παράλληλα με τη διεύρυνση της κοινωνικής συναίνεσης αποτέλεσε το σταθερό στόχο του κράτους και στο περιφερειακό - τοπικό επίπεδο (Γετίμης Π., 1988). Έτσι, η συγκρότηση της ελληνικής περιφερειακής πολιτικής εκτυλίχθηκε κατ' αντιστοιχία με τη λογική και τις φάσεις εξέλιξης του καθεστώτος ρύθμισης και κρατικής παρέμβασης στην Ελλάδα.

Κατά τη δεκαετία της εντατικής μεγέθυνσης του ελληνικού καπιταλισμού ('60-'70), η περιφερειακή πολιτική λειτούργησε ως μέσο

προώθησης της εθνικής ανάπτυξης. Η αναπτυξιακή διαδικασία κινήθηκε σε μία επιλεκτική λογική, επιβάλλοντας τη συγκέντρωση της ανάπτυξης σε ορισμένα σημεία (ηγετικούς τομείς, κινητήριες βιομηχανίες - πόλους ανάπτυξης ή αναπτυσσόμενες περιοχές), από όπου η ανάπτυξη υποτίθεται ότι θα διαχεόταν στον υπόλοιπο χώρο (Ανδρικοπούλου Ε., 1990).

Η εμφάνιση της οικονομικής ύφεσης στη δεκαετία του '70 και η μη εκπλήρωση των προσδοκιών για «διάχυση» της ανάπτυξης, ώθησαν σε μία προσπάθεια επαναπροσέγγισης των περιφερειακών - τοπικών προβλημάτων μέσω του χωροταξικού προγραμματισμού. Η συγκρότηση χωροταξικής πολιτικής και η οργάνωση του δικτύου οικισμών και χρήσεων γης κινήθηκε στη λογική ότι η διάχυση της ανάπτυξης θα ακολουθούσε τα κανάλια που θα σχημάτιζε η ολοκλήρωση αυτού του δικτύου. Με αυτήν την ταύτιση των οικονομικών με τις χωρικές πλευρές της διαδικασίας «διάχυσης της ανάπτυξης» επιχειρήθηκε ουσιαστικά η μετάθεση των κοινωνικών - οικονομικών προβλημάτων σε χωρικούς - προγραμματικούς όρους (Χατζημιχάλης Κ., 1988).

Αυτή η διαδικασία «μετάθεσης» συνεχίστηκε και στη δεκαετία του '80, όταν η οικονομική συγκυρία της εποχής (κρίση ηγετικών βιομηχανικών κλάδων, υποχώρηση μεγάλων επενδύσεων, ανάδειξη τεχνολογικά προωθημένων μικρομεσαίων επιχειρήσεων) έστρεψε την ελληνική περιφερειακή πολιτική προς την τοπική ανάπτυξη. Όροι όπως «αποκέντρωση», και «ενδογενής ανάπτυξη» έρχονται στο προσκήνιο ενώ εξαγγέλεται και η αναγκαιότητα αναβάθμισης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Βασικά κανάλια της περιφερειακής πολιτικής αναμένονται τώρα να γίνουν η τοπική ανάπτυξη και έλεγχος και η αποκέντρωση των κρατικών λειτουργιών. Προτεραιότητα δίνεται στην ανασυγκρότηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην προοπτική να αναλάβει η ίδια την προώθηση της τοπικής ανάπτυξης (συγκρότηση των Τοπικών Αναπτυξιακών Προγραμμάτων, συνένωση ΟΤΑ σε αναπτυξιακούς συνδέσμους, ίδρυση δημοτικών αναπτυξιακών εταιρειών κλπ).

Ωστόσο, οι προθέσεις αναβάθμισης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης δεν συνοδεύτηκαν από αντίστοιχη ενίσχυση των οικονομικών και θεσμικών της δυνατοτήτων. Η αρμοδιότητα για τη λήψη των αποφάσεων παρέμεινε στα χέρια της κεντρικής εξουσίας, ενώ η περιφερειακή διοίκηση και η τοπική αυτοδιοίκηση περιορίζονται σε γνωμοδοτικό και εκτελεστικό ρόλο με χαμηλά επίπεδα χρηματοδότησης και οικονομικών πόρων (Ανδρικοπούλου Ε., 1994). Το σύστημα των αποφάσεων εξακολουθεί να είναι αδιαφανές επιτρέποντας την προνομιακή μεταχείριση ορισμένων περιοχών (π.χ. με το καθεστώς των έκτακτων επιχορηγήσεων των Ο.Τ.Α.).

Από την άλλη πλευρά, το τοπικό κράτος, αναπαράγοντας τη συγκεντρωτική δομή του κεντρικού κράτους, προκαλεί σε πολλές περιπτώσεις σημαντικές δυσκολίες στην προσαρμογή των τοπικών πολιτικών στους διαφορετικούς τύπους προβλημάτων κάθε περιοχής (ιδιαιτερότητες των τοπικών παραγωγικών συστημάτων, δομή της τοπικής αγοράς εργασίας, κοινωνική διάρθρωση και πολιτική κουλτούρα κάθε περιοχής). Οι ρυθμίσεις στο τοπικό επίπεδο περιορίζονται συνήθως στην εξασφάλιση των «βασικών» προϋποθέσεων αναπαραγωγής της τοπικής κοινωνίας (έργα υποδομής, στοιχειώδεις κοινωνικές παροχές), ενώ λείπουν συγκροτημένες πολιτικές οικονομικοκοινωνικής ανάπτυξης της τοπικότητας. Η πρωτοκαθεδρία της βιομηχανίας ως βασικού μοχλού περιφερειακής ανάπτυξης διατηρείται ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται και ο τουρισμός. (Ακόμη και στα Μ.Ο.Π., όπου επιχειρήθηκε για πρώτη φορά η συνάρθρωση των τριών τομέων της οικονομίας και η σύνδεση των τοπικών παραγωγικών ιδιαιτεροτήτων με προοπτικές τοπικής ανάπτυξης, το βασικό κριτήριο ένταξης των έργων δεν ήταν παρά η βεβαιότητα πραγματοποίησής τους ώστε να απορροφηθούν οπωσδήποτε τα κοινοτικά κονδύλια) [Γετίμης Π., 1988].

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι προθέσεις «αναβάθμισης» του ρόλου της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και αντικατάστασης της κεντρικής περιφερειακής πολιτικής από επιμέρους πολιτικές τοπικής ανάπτυξης δεν σηματοδοτούν

παρά προσπάθεια μίας ακόμη «μετάθεσης»: να μεταφέρει το πρόβλημα της ανάπτυξης - και το κόστος μίας πιθανής αποτυχίας - στην ευθύνη των τοπικών πρωτοβουλιών και της Τ.Α. «Η αδυναμία νομιμοποίησης των κεντρικών πολιτικών σε περίοδο λιτότητας φαίνεται να οδηγεί στην αναζήτηση νομιμοποίησης στο τοπικό επίπεδο και στη δυναμική των τοπικών πρωτοβουλιών» (Ανδρικοπούλου Ε., 1990).

Η τάση «υποχώρησης» και ανασύνταξης των πολιτικών του κεντρικού κράτους συνοδεύεται τόσο από τη μετάθεση ρυθμιστικών του λειτουργιών στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, όσο και από την ενδυνάμωση του ρόλου των υπερεθνικών οργανισμών (Ευρωπαϊκή Ένωση, Διεθνής Τράπεζα). Κατά αυτόν τον τρόπο, οι πολιτικές τοπικής ανάπτυξης εμφανίζονται με έναν αντικρουόμενο χαρακτήρα. Αφενός, δεσμεύονται από τα όρια των εθνικών πολιτικών και τις αλλαγές που συντελούνται στη σφαίρα της παραγωγής (κλαδική και χωρική αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, νέες τεχνολογίες και εργασιακές διαδικασίες). Αφετέρου, όμως, αποκτούν μία νέα δυναμική στο βαθμό που ευνοούνται από τις τάσεις της παραγωγικής αναδιάρθρωσης σε υπερεθνικό επίπεδο και από τις ρυθμίσεις που προωθούνται στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο μετασχηματισμός των τοπικών παραγωγικών δομών και η δυνατότητα κινητοποίησης της τοπικής ανάπτυξης εξακολουθούν να μην είναι αποτέλεσμα μόνο μίας εσωτερικής τοπικής δυναμικής αλλά να συναρτώνται άμεσα με τις προοπτικές της παραγωγικής αναδιάρθρωσης σε παγκόσμια κλίμακα. Ωστόσο, η ίδια η δυναμική αυτής της αναδιάρθρωσης οδηγεί στην ανάδειξη του τοπικού και ανοίγει νέες δυνατότητες, όσο και κινδύνους, για τις τοπικές κοινωνίες (όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο).

Σε αυτό το σημείο εμφανίζονται ακόμα πιο έντονες οι ανεπάρκειες του θεσμικού πλαισίου που διέπουν την ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση - όπως αναπτύχθηκαν προηγουμένως. Κατά αυτήν την έννοια, όποιες προσπάθειες κινητοποίησης της τοπικής ανάπτυξης στην Ελλάδα πρέπει να αντιμετωπίσουν

τόσο τα προβλήματα του θεσμικού καθεστώτος ρύθμισης, όσο και τις αδυναμίες του μοντέλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτό δομήθηκε στα πλαίσια του «περιφερειακού φορντισμού» του μεταπολεμικού παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας. Βασικό μέλημά τους πρέπει να είναι το ξεπέρασμα της συγκεντρωτικής δομής του ελληνικού συστήματος διοίκησης στην προοπτική αξιοποίησης των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και της παραγωγικής αναδιάρθρωσής προς όφελος των τοπικών παραγωγικών συστημάτων.

ΚΕΦ. Δ: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ

Η επιλογή του Λαυρίου ως παράδειγμα για τα ελληνικά δεδομένα και δυνατότητες των τοπικών πολιτικών στηρίχτηκε αφενός στη σοβαρότητα των προβλημάτων (αποβιομηχάνιση-κρίση) που παρουσίασε η πόλη κατά την τελευταία δεκαετία, προερχόμενα κατά μεγάλο ποσοστό και από την τοπική δομή της παραγωγής, και αφετέρου στην πρόσφατη εμφάνιση νέων αισιόδοξων αναπτυξιακών προοπτικών της, οι οποίες πηγάζουν σε σημαντικό βαθμό από τους τοπικούς φορείς (Δήμος Λαυρίου) και φιλοδοξούν να στηριχθούν στην τοπική δυναμική. Ο αναπροσανατολισμός της αναπτυξιακής πορείας του Λαυρίου προς καινούριες κατευθύνσεις, εκτός από αναγκαιότητα, αποτελεί πλέον και συνείδηση τόσο της τοπικής κοινωνίας και των εκπροσώπων της, όσο και της πολιτείας και των φορέων της κεντρικής αναπτυξιακής πολιτικής (υπουργεία, πανεπιστημιακή κοινότητα κλπ).

Προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητή η σημερινή κατάσταση και οι προοπτικές ανάπτυξης της πόλης, αναγκαία εμφανίζεται εδώ μία σύντομη αναφορά στα γεωγραφικά και δημογραφικά δεδομένα, την ιστορική πορεία και τις κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες που συνέθεσαν τη Λαυρεωτική πραγματικότητα.

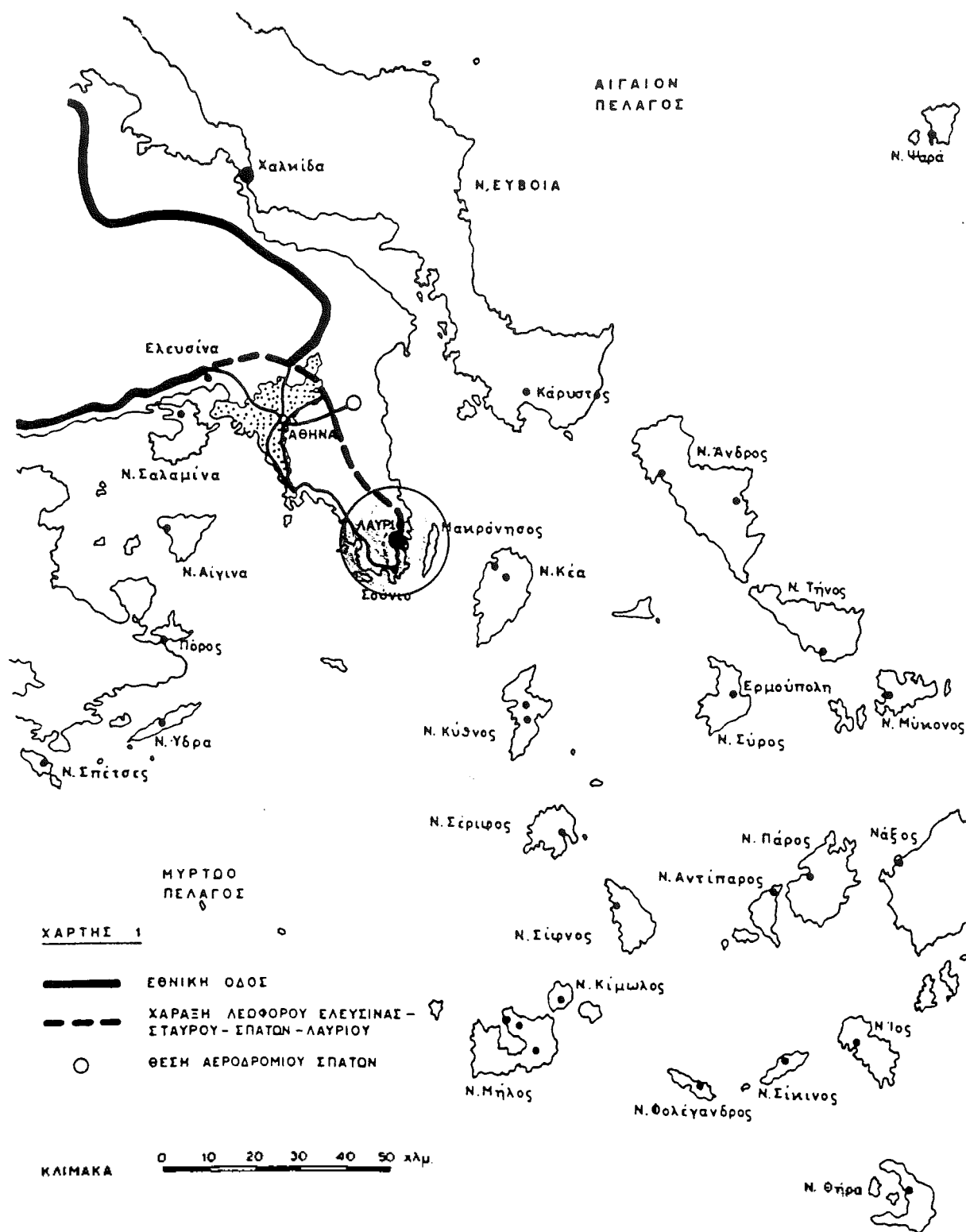
α. Ταυτότητα του Λαυρίου

Το Λαύριο βρίσκεται στο ΝΑ άκρο του Ν. Αττικής. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη πόλη και το κέντρο της Λαυρεωτικής, η οποία αποτελεί ιστορική και γεωγραφική ενότητα συνολικής έκτασης 42.000 εκταρίων. Εκτείνεται σε μήκος 15 χλμ παραθαλάσσια, ενώ προς την ενδοχώρα γειτνιάζει με την ευρύτερη περιοχή των Μεσογείων (Χάρτης 1). Περικλείεται από σημαντικούς αρχαιολογικούς και ιστορικούς χώρους, όπως το Σούνιο στα νοτιδυτικά και ο Θορικός στα βόρεια, οι οποίοι του προσδίδουν ξεχωριστή σημασία και ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (1991) ο πληθυσμός του Λαυρίου, πολυποίκιλης και ενδιαφέρουσας κοινωνικής σύνθεσης, ανέρχεται στους 10.500 κατοίκους. Το σημαντικό ποσοστό τεχνικά εκπαιδευμένων πολιτών αφενός και το υψηλό ποσοστό ανεργίας αφετέρου αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά αυτού του παλαιού μεταλλευτικού και βιομηχανικού κέντρου.

Ολόκληρη η ιστορία του Λαυρίου είναι συνδεδεμένη με το μεταλλευτικό πλούτο της περιοχής, η εκμετέλλευση του οποίου χρονολογείται πολλούς αιώνες π.Χ. Τα μεταλλευτικά εργαστήρια της αρχαιότητας, οι αρχαίοι οικισμοί, τα βιομηχανικά κτίρια των νεώτερων χρόνων με τον πρωτοποριακό - για τα δεδομένα της εποχής - τεχνολογικό εξοπλισμό, τα εκατοντάδες πηγάδια και οι πολλών δεκάδων χιλιομέτρων γαλαρίες των αρχαίων και νεώτερων εγκαταστάσεων αποτελούν σημαντικότετους πολιτιστικούς πόρους για την ευρύτερη περιοχή και τη χώρα ολόκληρη.

Το μεγάλο μήκος των ακτών αποτελεί σημαντικό φυσικό πόρο, το ίδιο και ο φυσικός δρυμός του Σουνίου, που κατά μεγάλο μέρος εμπίπτει στα όρια του δήμου Λαυρεωτικής. Από την άλλη πλευρά, η εγγύτητα του με το κέντρο της Αθήνας (50 χλμ) και το νέο αεροδρόμιο των Σπάτων, το λιμάνι του Λαυρίου με την επιβατική κυρίως κίνηση και η μεγάλη ανάπτυξη της

Χάρτης 1. Η θέση του Λαυρίου σε σχέση με τις Κυκλάδες και το Αιγαίο.

παραθεριστικής κατοικίας στη γύρω περιοχή, διαμορφώνουν νέα δεδομένα για την πόλη του Λαυρίου.

Εντούτοις, κατά την τελευταία δεκαετία (από τα τέλη της δεκαετίας του '80), το Λαύριο γνωρίζει οικονομικό και κοινωνικό μαρασμό, καθώς οι συνέπειες της αποβιομηχάνισης και της κρίσης εξακολουθούν να το σημαδεύουν. Σε αυτήν την κρίσιμη καμπή της ιστορίας του νέοι προσανατολισμοί των παραγωγικών του δραστηριοτήτων και του αναπτυξιακού μοντέλου του δρομολογούνται και αναμένεται να οδηγήσουν την πόλη σε ολοκληρωμένη οικονομικοκοινωνική ανάκαμψη.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η σύνθεση της τοπικής δυναμικής και των τοπικών «συγκριτικών πλεονεκτημάτων» (γεωγραφικά και πληθυσμιακά δεδομένα, ιστορικός-πολιτιστικός πλούτος, συσσώρευση επαγγελματικών δεξιοτήτων και εργασιακή κουλτούρα της περιοχής) διαφαίνεται καίριας σημασίας. Στη διαδικασία αξιοποίησης αυτών των πλεονεκτημάτων, αποφασιστικός παρουσιάζεται, κατά κύριο λόγο, ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και της τοπικής κοινωνίας. Παράλληλα σημαντική αναμένεται η παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης και των φορέων της (υπουργεία ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. και Πολιτισμού), όπως και της πανεπιστημιακής κοινότητας (Ε.Μ.Π.).

β. Ιστορική πορεία του Λαυρίου

Το Λαύριο είναι μία από τις αρχαιότερες πόλεις της Ελλάδας και ένα από τα πρώτα μεταλλευτικά κέντρα του κόσμου. Οι μεταλλευτικές δραστηριότητες στην περιοχή χρονολογούνται πριν το 3.000 π.Χ. και τροφοδότησαν μεγάλους πολιτισμούς της αρχαιότητας, όπως ο κυκλαδικός, ο

μινωϊκός και ο μυκηναϊκός. Η αρχή της συστηματικής εκμετάλλευσης των εξορύξεων συμπίπτει με τη γέννηση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας τον 6ο π.Χ. αι. Το Λαύριο αποτέλεσε το στηλοβάτη της οικονομικής και πολιτιστικής ακμής της Αθήνας των κλασικών χρόνων (τα φημισμένα ασημένια νομίσματα, τα μνημεία του χρυσού αιώνα και ο ισχυρός αθηναϊκός στόλος χρωστούν την ύπαρξή τους και στο μεταλλευτικό πλούτο του Λαυρίου). Παρά την εντατική εκμετάλλευση και την πυκνή οίκηση που αναπτύχθηκαν κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ., γίνεται φανερός ένας προσεκτικός σχεδιασμός για την αξιοποίηση των φυσικών πόρων. Οι εργασίες συνεχίστηκαν μέχρι την εποχή του Μ.Αλεξάνδρου, όταν το ασιατικό ασήμι αντικατέστησε την ήδη μειωμένη παραγωγή του Λαυρίου.

Η νεώτερη ιστορία του Λαυρίου ξεκινάει τη δεκαετία του 1860, όταν ύστερα από 13 αιώνες ερήμωσης της περιοχής, η πόλη ξαναγεννιέται με την αναβίωση των μεταλλείων. Ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του νέου ελληνικού κράτους είχε εκδηλωθεί ενδιαφέρον για τα κατάλοιπα των αρχαίων μεταλλείων. Τελικά η εκμετάλλευση τους ξεκινάει το 1864, όταν η ιταλογαλλική εταιρεία ROUX ET CIE αρχίζει τις εξορύξεις στις αρχαίες στοές χτίζοντας παράλληλα και τον πρώτο νεώτερο οικισμό. Το 1867 η εταιρεία απασχολούσε 1200 εργάτες, δηλ. το 50% του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας. Έτσι μπήκαν τα θεμέλια της νεώτερης πόλης του Λαυρίου, που ξεκίνησε σαν μικρός οικισμός για να εξελιχθεί γρήγορα από χωριό εργατών σε μία πρωτόγνωρη για τον ελληνικό χώρο βιομηχανική πόλη.

Το 1873 η εταιρεία αγοράστηκε από το ελληνικό δημόσιο και δημιουργήθηκε η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ ΛΑΥΡΙΟΥ. Δύο χρόνια αργότερα ιδρύθηκε η γαλλική εταιρεία COMPAGNIE FRANCAISE DES MINES DU LAVRIUM. Οι δύο αυτές εταιρείες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής για τουλάχιστον 60 χρόνια, δημιουργώντας την πρώτη βαριά βιομηχανία όχι μόνο της Ελλάδας αλλά όλων των Βαλκανίων και μετατρέποντας το Λαύριο σε σημαντικό διεθνές

μεταλλουργικό κέντρο και επίκεντρο της ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας.

Η βιομηχανική οργάνωση επέβαλε την τεχνολογική πρόοδο: το Λαύριο ήταν η πρώτη ελληνική πόλη που ηλεκτροδοτήθηκε, απέκτησε τηλεφωνικό δίκτυο, εργοστάσιο για παραγωγή φωταερίου και τον πρώτο σιδηρόδρομο που τη συνέδεσε με την πόλη των Αθηνών. Έτσι ο εργατικός συνοικισμός του 1867 μεταβλήθηκε στις αρχές του αιώνα σε πόλη 10.000 κατοίκων. Ο πληθυσμός αποτελούνταν από μετανάστες, Έλληνες και ξένους (Ισπανοί καμινευτές, Ιταλοί και Γάλλοι ειδικευμένοι εργάτες, Έλληνες από όλη την ελληνική ύπαιθρο και ιδιαίτερα από τα νησιά των Κυκλάδων, την Πελοπόννησο, την Εύβοια και τη Φωκίδα). Ο ελληνικός μεταναστευτικός αγροτικός πληθυσμός μετετρέπεται σταδιακά σε εργατικό πληθυσμό σε μία πόλη τυπικό δείγμα αμιγούς βιομηχανικής πόλης του 19ου αι., σχεδόν μονοεπαγγελματικής δραστηριότητας. Κάθε μεταναστευτική ομάδα χτίζει, ωστόσο, το δικό της ξεχωριστό οικισμό σύμφωνα με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική και πολιτιστική της παράδοση. Έτσι δημιουργούνται τα Σπανιόλικα, τα Ρουμάνικα, ο Κυπριανός (η γαλλική συνοικία), τα Θηρέικα, τα Μηλείικα, γειτονιές που συγκέντρωσαν όλους τους κοινής καταγωγής μετανάστες κατά την πορεία της πόλης και κατάλοιπά τους σώζονται μέχρι σήμερα, συνθέτοντας μαζί με το σύγχρονο τμήμα της ένα ξεχωριστό πολυποίκιλο αρχιτεκτονικό μωσαϊκό.

Το Λαύριο είναι η πρώτη και μοναδική ελληνική πόλη που δημιουργήθηκε από εταιρεία (company town). Οι δύο μεταλλευτικές εταιρείες (η ελληνική και η γαλλική) κατείχαν τον αποκλειστικό έλεγχο των λειτουργιών της πόλης. Αυτές κατασκεύασαν τα σχολεία, τις εκκλησίες, τις λιμενικές εγκαταστάσεις, το σιδηρόδρομο Αθηνών - Λαυρίου, την αγορά της πόλης, οργάνωναν την κοινωνική και πολιτιστική ζωή και την περίθαλψη των κατοίκων. Ωστόσο, οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης που είχαν επιβάλει ήταν άθλιες. Οι εργάτες αποδεκατίζονταν από τις ασθένειες, τη μολυβδίαση

και τα εργατικά ατυχήματα. Αυτό είχε σαν επακόλουθο την εμφάνιση, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, των πρώτων συλλογικών εργατικών κινήσεων και ως εκ τούτου τη γέννηση του ελληνικού συνδικαλισμού.

Παρά τις διαδοχικές προσπάθειες εκσυγχρονισμού που έκαναν οι δύο εταιρείες, η σταδιακή πτώση της τιμής του μολύβδου και η σταδιακή εξάντληση των «σκωρεών και εκβολάδων» (των καταλοίπων από τα αρχαία μεταλλεία που εκμεταλλεύονταν οι δύο εταιρείες) αρχίζει να πλήττει τη μεταλλευτική παραγωγή του Λαυρίου. Το καθοριστικό πλήγμα επιφέρει ο α΄ παγκόσμιος πόλεμος. Γύρω στο 1917 αρχίζουν μαζικές απολύσεις, ανεργία, εξαθλίωση. Ο πληθυσμός της πόλης, μη βρίσκοντας διέξοδο, αρχίζει να την εγκαταλείπει μαζικά. Μέχρι το 1920 η πόλη χάνει το 50% του πληθυσμού της.

Ολόκληρη η δεκαετία του '20 σημαδεύτηκε από καθολική κρίση της παραγωγικής δομής του Λαυρίου. Η εξαρτημένη δραστηριότητα του από έναν και μόνο τομέα (μεταλλουργεία) κλονίστηκε συθέμελα από την άνοδο της τιμής των καυσίμων και την πτώση της τιμής ορισμένων μεταλλευμάτων. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και η εξαθλίωση των εργατών οδήγησαν στη διοργάνωση συσσιτίων για την επιβίωση του εναπομείναντος πληθυσμού. Ωστόσο, η αποχώρηση των κατοίκων συνεχίστηκε. Όσοι είχαν φύγει πρόσφατα από τη γενέτειρά τους και, μην έχοντας ξεκληριστεί εντελώς από την περιοχή τους, διατηρούσαν έστω και την ελάχιστη δυνατότητα επιβίωσης, προτίμησαν να αναζητήσουν αλλού την τύχη τους. Μέχρι το 1941 η πόλη του Λαυρίου δεν αριθμούσε περισσότερο από 5.000 κατοίκους.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 αρχίζει η μεταστροφή του Λαυρίου από μεταλλευτική σε κλασική βιομηχανική πόλη. Η φυσιογνωμία της πόλης μεταβάλλεται ακολουθώντας τα βιομηχανικά πρότυπα του 20ου αιώνα. Καινούριοι βιομηχανικοί κλάδοι αναπτύσσονται, όπως χημικές βιομηχανίες (ΠΥΡΚΑΛ, DOW, ΧΥΜΑ, BELPEX), μεταλλουργία (ΙΖΟΛΑ), κλωστοϋφαντουργία (ΑΙΓΑΙΟ), ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη, μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας της ΔΕΗ (1972) και πιο πρόσφατα (1982) η

Ελληνική Βιομηχανία Όπλων (ΕΒΟ). Η μεταλλευτική πόλη μετεξελίσσεται σε βιομηχανική πόλη του 20ου αιώνα και μία καινούρια περίοδος ανάπτυξης αρχίζει.

Νέοι μετανάστες από την ελληνική ύπαιθρο έρχονται για να βρουν δουλειά. Πρόκειται για προσωρινούς εργάτες και κατοίκους της πόλης, που βασικό τους μέλημα είναι να συγκεντρώσουν κάποια χρήματα και να επιστρέψουν το συντομότερο δυνατό στην πατρίδα τους. Αυτή η αντίληψη των νέων κατοίκων του Λαυρίου αποτυπώθηκε γρήγορα στο χώρο, στο κοινωνικό γίνεσθαι της ίδιας της πόλης. Η ποιότητα της κατοικίας, οι καθημερινές ασχολίες, η συμμετοχή στα κοινά, η κοινωνική ζωή της πόλης, όλα προσδιορίζονται - και περιορίζονται - από αυτήν την αίσθηση του προσωρινού και τους εντατικούς ρυθμούς δουλειάς, στην οποία καταφεύγουν οι περισσότεροι με σκοπό τη συντομότερη επιστροφή στους τόπους καταγωγής τους.

Ωστόσο, η ελπίδα μιας καλύτερης ζωής μετά από τη στερημένη ζωή του χωριού γρήγορα έγινε σκληρή ζωή στο εργοστάσιο και πίκρα ξεριζωμού. Αυτό το συναίσθημα σύντομα μετατράπηκε σε σημείο ταυτότητας για τους καταγόμενους από τις ίδιες περιοχές κατοίκους. Η μικροτοπική ιδεολογία και η παράδοση είναι το συλλογικό κοινοτικό καταφύγιο των ξεριζωμένων συνειδήσεων. Οι συμπατριώτες κατοικούν στις ίδιες συνοικίες, ήθη και έθιμα μεταφέρονται και διατηρούνται στα πλαίσια των εθνικοτοπικών συλλόγων που δημιουργούνται. Αντίστοιχα οι ξένοι εργάτες οργανώνονται κάτω από τη σκέπη των καθολικών εκκλησιών. Οι συντοπίτες ασκούν συνήθως το ίδιο επάγγελμα, εργάζονται στο ίδιο εργοστάσιο, έχουν τα δικά τους ξεχωριστά καφενεία, τις δικές τους γιορτές. Ένας εθνοτοπικός και θρησκευτικός διαχωρισμός επάλληλα του ταξικού διαμορφώνεται σύντομα.

Η συνεχής εναλλαγή του εργατικού δυναμικού και η ανομοιογένεια του πληθυσμού είχαν άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνική ζωή και τις κοινωνικές σχέσεις της πόλης. Μία κοινωνική ζωή σαφώς ακρωτηριασμένη, όπου

συμμετείχαν μεμονωμένες κοινωνικές ομάδες, είναι το άμεσο παράγωγο των διαχωρισμών που κυριάρχησαν. Ο διαχωρισμός σε «ντόπιους» και «ξένους» όξυνε τον κοινωνικό διαχωρισμό. Η κοινωνική ζωή λειτούργησε ανά συνοικία και μία εσωστρεφής διαπλοκή προσωπικών σχέσεων βασισμένη στην κοινή και μόνο καταγωγή αναπτύχθηκε έντονα. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι εργασιακές σχέσεις διαμορφώθηκαν σύμφωνα με ένα πατερναλιστικό μοντέλο συναινετικής ενσωμάτωσης μέσα από «προσωπικές» παροχές και συγχρόνως καταστολή, αφοσίωση ή εξυπηρέτηση του εργοδότη και ανταπόδοση των «εξυπηρετήσεων».

Η πόλη-εργοστάσιο βρήκε στο Λαύριο την καλύτερή της έκφραση. Η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του - μετανάστες σε μεγάλο ποσοστό από την ελληνική ύπαιθρο - έζησαν και δούλεψαν εκεί ως βιομηχανικοί εργάτες σε αλυσίδες παραγωγής της μεγάλης βιομηχανίας με ελάχιστες δυνατότητες εναλλακτικής απασχόλησης. Οι τομείς του εμπορίου και των υπηρεσιών αναπτύχθηκαν στο περιθώριο της βιομηχανικής παραγωγής και προς αποκλειστική εξυπηρέτηση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Κατά αυτήν την έννοια, ολόκληρη η παραγωγική δομή και η κοινωνική ζωή του Λαυρίου εκτυλίχθηκε σε απόλυτη εξάρτηση από τη μεγάλη βιομηχανία, της οποίας τα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα σφράγισαν τη φυσιογνωμία της πόλης.

(Τα ιστορικά στοιχεία της παραγράφου είναι από το βιβλίο *Τοπίο και Μνημεία της Λαυρεωτικής* του Γ. Δερμάτη, 1994.

Οι πληροφορίες για την κοινωνική σύνθεση και προφίλ της πόλης δώθηκαν σε συνέντευξη-συζήτηση από τους δημοτικούς συμβούλους Λαυρίου κ.κ. Γ. Δράκο και Ι. Παρασκευή.)

γ. Το σύγχρονο Λαύριο

Όλη η πορεία του νεώτερου Λαυρίου στηρίχθηκε σε ένα μονοδιάστατο προσανατολισμό των παραγωγικών του δραστηριοτήτων προς τη μεγάλη βιομηχανία. Οι επιχειρήσεις που αναπτύχθηκαν συγκαταλέγονταν ανάμεσα στις μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες της χώρας, απασχολούσαν δε τη συντριπτική πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού της «πόλης-εργοστάσιο». Οι υπόλοιποι τομείς της οικονομίας παρέμειναν στο περιθώριο της βιομηχανικής παραγωγής (εμπόριο, υπηρεσίες) ή και εντελώς ανύπαρκτοι (τουρισμός, γεωργία).

Αυτός ο μονοδιάστατος προσανατολισμός αποτέλεσε τον αδύναμο κρίκο στην αναπτυξιακή αλυσίδα του Λαυρίου. Στη δεκαετία του '80 το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης έφτασε στα όριά του και μία νέα οικονομική κρίση έπληξε την πόλη στο σύνολό της. Οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες άρχισαν να κλείνουν αφήνοντας χιλιάδες εργαζομένους χωρίς δουλειά, η ανεργία έφτασε στα ύψη και η εξαθλίωση έγινε το χαρακτηριστικό όλων των τομέων της κοινωνικής ζωής.

Το χρονικό της τελευταίας κρίσης που έπληξε την πόλη ξεκίνησε το Δεκέμβρη του 1989 με το κλείσιμο της ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (διαδόχου της γαλλικής) που απασχολούσε 160 εργαζομένους. Δύο μήνες μετά διέκοψε τη δραστηριότητά της η κλωστοϋφαντουργική ΑΙΓΑΙΟΝ που απασχολούσε 1.500 εργαζομένους. Ακολούθησαν τα ΚΛΩΣΤΗΡΙΑ ΛΑΥΡΙΟΥ (Αύγουστος 1991), οι δραστικές περικοπές προσωπικού στη ΒΕΛΠΕΞ (το μοναδικό εργοστάσιο παραγωγής σπέρτων της χώρας), στην ΑΒΕΛ Λαυρεωτικής και στην Ε.Β.Ο. (Σεπτέμβρης 1991). Στον κατάλογο των απολυθέντων θα προστεθούν εργαζόμενοι της ΕΜΜΕΛ, απασχολούμενοι από την OLYMPIC MARINE S.A. και την ΤΕΧΝΟΚΡΑΦΤ Α.Ε. (εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 7.1.96).

Συνολικά κατά την τελευταία κρίση (1989 -1991), με την απώλεια 2.500 θέσεων εργασίας σε μία πόλη 10.500 κατοίκων, το 60% των απασχολούμενων στη μεταποίηση βρέθηκε εκτός παραγωγικής διαδικασίας. Η απώλεια για την τοπική οικονομία - όπως και ευρύτερα για την εθνική - υπολογίζεται σε 5 δις δρχ ετησίως, που αποτελούσαν τα εισοδήματα των θέσεων που χάθηκαν. Καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των εισοδημάτων που παράγονταν στην πόλη καταναλώνονταν μέσα σε αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτός ο αντίκτυπος στις υπηρεσίες και το εμπόριο της περιοχής, που σημείωσαν κάθετη πτώση του κύκλου εργασιών τους (εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 7.1.96).

Σε κοινωνικό επίπεδο η κρίση σήμανε μαζική εξαθλίωση του λαυρεωτικού πληθυσμού. Η παρατεταμένη ανεργία χωρίς διαστήματα ανάκαμψης προκάλεσε εξάντληση όλων των αποθεμάτων, κάνοντας προβληματική ακόμη και τη στοιχειώδη επιβίωση των κατοίκων. Κάτω από το πιεστικό κλίμα της φτώχειας, που σε πολλές περιπτώσεις έφτασε τα όρια της απόλυτης εξαθλίωσης, ο Δήμος και το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου αναγκάστηκαν να διοργανώσουν διανομή τροφίμων στις εφτακόσιες οικογένειες των ανέργων. Η πόλη του Λαυρίου σε εθνικό επίπεδο ταυτίστηκε με τις μαύρες σημαίες και τις ουρές για το συσσίτιο.

Μέσα από αυτήν την τελευταία κρίση το Λαύριο πλήρωσε ακριβά το τίμημα της αναδιάρθρωσης των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων. Η «αποβιομηχάνιση» (οι διαρθρωτικές μεταβολές της βιομηχανικής παραγωγής στον τομέα της τεχνολογίας, της απασχόλησης και της οργάνωσης που συνοδεύονται και από ανατροπή της παραγωγής) έπληξε την πόλη καίρια, καθιστώντας την συμπύκνωση της εμπειρίας πολλών ανάλογων περιοχών στην Ελλάδα (Β.Εύβοια, Πάτρα, Κοζάνη). Η κρίση των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων (μεταλλουργεία, κλωστοϋφαντουργία, κατασκευή οπλικών συστημάτων) δεν συναρτήθηκε μόνο με προβλήματα πολιτικών και διαχείρισης (κρατική πολιτική για τις προβληματικές επιχειρήσεις, την

πολεμική βιομηχανία κλπ), αλλά και με τη ριζική αναδιάρθρωση των δεδομένων λειτουργίας των κλάδων αυτών (Ε.Μ.Π., 1991).

Κατά αυτήν την έννοια, η τελευταία κρίση στο Λαύριο συνδέεται με την αναδιάρθρωση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, στα πλαίσια της οποίας οι παραδοσιακοί κλάδοι της βαριάς βιομηχανίας, έχοντας πάψει να είναι επικερδείς στις περιοχές της Ευρώπης όπου αναπτύχθηκαν, άρχισαν να μετακινούνται σταδιακά προς χώρες του Τρίτου Κόσμου. Παράλληλα, καθώς εντάθηκε ο ανταγωνισμός από την Ιαπωνία και τις χώρες της ΝΑ Ασίας, σε κρίση οδηγήθηκαν και κλάδοι μαζικής παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων (κλωστοϋφαντουργία). Αυτή η διπλή αποβιομηχάνιση οδήγησε σε ερήμωση πολλές βιομηχανικές περιοχές της Ευρώπης (ΒΑ Αγγλία, Ν.Ουαλία, Β.Γαλλία, Ρουρ, Βαλλονία, Βασκικές επαρχίες της Ισπανίας), περιοχές που, όπως και το Λαύριο, είχαν αναπτυχθεί γύρω από μία βιομηχανία ή ένα κλάδο χωρίς εναλλακτικές δραστηριότητες και δυνατότητες απασχόλησης. Το αποτέλεσμα ήταν, σε σύγκριση με άλλες περιοχές με διαφοροποιημένη παραγωγική βάση, να αντιμετωπίσουν πολύ πιο έντονα προβλήματα από τη συρρίκνωση της βιομηχανικής παραγωγής.

Πολλά από αυτά τα «παλιά βιομηχανικά κέντρα» είχαν - όπως το Λαύριο - αντιμετωπίσει και στο παρελθόν το κλείσιμο σημαντικότερων βιομηχανιών. Η ανάκαμψη τους είχε συνδεθεί με αναδιάρθρωση των παραγωγικών κλάδων και τον επαναπροσανατολισμό τους προς νέες κατευθύνσεις.

Στο Λαύριο η διέξοδος στην προηγούμενη οικονομική κρίση (δεκαετίες '20, '30) είχε δοθεί μέσα από την αναδιάρθρωση της υφιστάμενης μεταλλουργικής βιομηχανίας και την εγκατάσταση νέων μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στην περιοχή. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η δομή της βιομηχανίας στο Λαύριο διατήρησε ως σήμερα ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά:

- ◇ συγκρότηση της από λίγες πολύ μεγάλου μεγέθους μονάδες σχεδόν αυτοδύναμης λειτουργίας και, ως εκ τούτου, έλλειψη ενός ιστού μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων
- ◇ επιβολή αυτής της δομής σε όλη την πόλη με αποτέλεσμα να μην αναπτυχθούν άλλες παράλληλες δραστηριότητες (π.χ. ακόμα και η δραστηριότητα του λιμανιού εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο τις ανάγκες της βιομηχανίας)
- ◇ έλλειψη ροών δραστηριοτήτων με την Αττική, εξαιτίας τόσο του ιδιαίτερου χαρακτήρα του Λαυρίου, όσο και των περιβαλλοντικών προβλημάτων και της κακής κυκλοφοριακής σύνδεσης, που εμποδίζουν την ενσωμάτωσή του στις αναπτυσσόμενες δραστηριότητες στα Μεσόγεια (βιομηχανία-εμπόριο). Είναι χαρακτηριστικό ότι τα σημαντικότερα αρχαιολογικά μνημεία του Λαυρίου παραμένουν γνωστά μόνο στους ειδικούς, ενώ ο Ναός του Ποσειδώνας, δεύτερος μετά την Ακρόπολη τόπος επίσκεψης τουριστών στην Αττική, δεν συνδέθηκε με ανάπτυξη τοπικών τουριστικών υπηρεσιών. (Ε.Μ.Π., 1991)

Η συγκεκριμένη παραγωγική δομή του Λαυρίου εκτυλίχθηκε μέσα στα πλαίσια του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης, όπως αυτό παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο («περιφερειακός φορντισμός» στηριγμένος στους «άδηλους πόρους» και την επιβολή χαμηλών εργατικών αμοιβών με τις αντίστοιχες οικονομικοκοινωνικές και θεσμικές ανεπάρκειες). Η δυναμική αυτού του συνδυασμού είχε ως αποτέλεσμα μία παραγωγική διάρθρωση εξαιρετικά ευάλωτη στην οικονομική συγκυρία και τη μεταβολή των εξωτερικών συνθηκών (παγκόσμια οικονομική κρίση, αυξανόμενος ανταγωνισμός από χώρες του Τρίτου Κόσμου). Αυτό καθιστά την περίπτωση του Λαυρίου διπλά πολύπλοκη ως προς τις δυνατότητες διεξόδου. Οι όποιες προσπάθειες για ανάκαμψη και ανάπτυξη της περιοχής βρίσκονται αναγκαστικά αντιμέτωπες τόσο με την τοπική όσο και με την εθνική

προβληματική. Επιπλέον, η «τοπική πολιτική» πρέπει να συνδιαλλαχθεί σε οικονομικούς όρους και υπερεθνικής κλίμακας στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στους κόλπους της οποίας η Ελλάδα εξακολουθεί να είναι ένας από τους λιγότερο αναπτυγμένους «εταίρους»).

Ωστόσο, παρά το δυσοίωνα της σημερινής Λαυρεωτικής πραγματικότητας, κάποιες αισιόδοξες αναπτυξιακές προοπτικές κάνουν σιγά-σιγά την εμφάνισή τους. Μία ενδογενής ανάπτυξη νέου τύπου, βασισμένη στα συγκριτικά πλεονεκτήματα της περιοχής (γεωγραφική θέση, ιστορικός-πολιτιστικός πλούτος, ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, εργασιακή κουλτούρα) εκτός από αναγκαία παρουσιάζεται και εφικτή. Μία τέτοια προσπάθεια, όπως θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, βρίσκεται σήμερα στην αφετηρία της.

ΚΕΦ. Ε': ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ

α. Τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα

Η καθολική οικονομική κρίση που έπληξε το Λαύριο κατά την τελευταία δεκαετία έκανε επιτακτική την ανάγκη για αναπροσανατολισμό των παραγωγικών του δραστηριοτήτων. Καθώς ο αδύναμος κρίκος στην αναπτυξιακή του πορεία ήταν η απόλυτη εξάρτησή του από τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, που κυριάρχησαν ολοκληρωτικά στην παραγωγή και στη ζωή της πόλης, η αναζήτηση διεξόδου δεν μπορούσε να γίνει παρά στην κατεύθυνση ανατροπής αυτού του μονοδιάστατου μοντέλου.

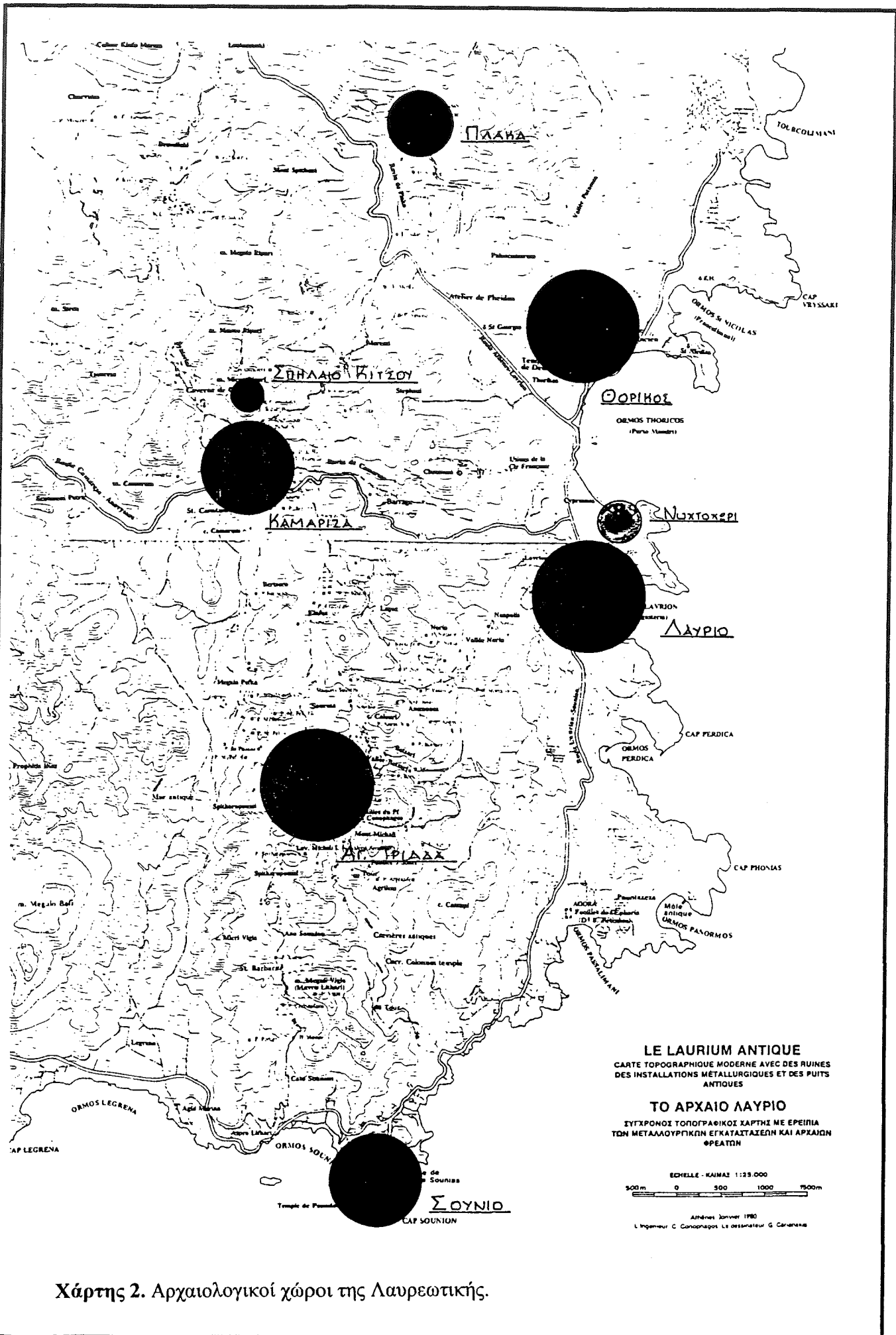
Η απάντηση στο αναπτυξιακό πρόβλημα του Λαυρίου επιχειρείται τώρα να δοθεί μέσα από τη συγκρότηση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης, ανάπτυξης που θα είναι **πολυτομεακή**, θα κινητοποιεί δηλ. τις τοπικές δυνατότητες τόσο στον τομέα της μεταποίησης όσο και των υπηρεσιών (τουρισμός, πολιτισμός, μεταφορές κλπ) και , στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, **ενδογενής**, θα αξιοποιεί δηλ. τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες που στηρίζονται στα **τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα**.

Όσον αφορά το ζήτημα των τοπικών πλεονεκτημάτων, είναι γεγονός πως η πόλη του Λαυρίου, όπως και ολόκληρη η περιοχή της Λαυρεωτικής, χαρακτηρίζονται από σημαντικό πλούτο τόσο στο φυσικό όσο και στο δομημένο και πολιτιστικό περιβάλλον.

Καταρχάς, η *γεωγραφική θέση* του Λαυρίου προσδίδει στην πόλη τόσο σημαντικούς *φυσικούς πόρους*, όπως είναι το αξιόλογο μήκος ακτών και ο Εθνικός Δρυμός Σουνίου, όσο και δυνατότητες *ανάπτυξης ροών δραστηριοτήτων* εξαιτίας της γειτνίασής του με την αναπτυσσόμενη περιοχή των Μεσογείων και της εγγύτητάς του με την Αθήνα και το νέο αεροδρόμιο των Σπάτων.

Επιπλέον, η μακρά και αξιόλογη ιστορία της περιοχής έχει αφήσει στο διάβα της εξαιρετικής σημασίας *πολιτιστικά μνημεία*. Μία σύντομη καταγραφή τους περιλαμβάνει: (Δερμάτης Γ., 1994)

- το ελλειψοειδές θέατρο του Θορικού, το αρχαιότερο σωζόμενο του ελληνικού πολιτισμού (από το 525 π.Χ.)
- μέρος της αρχαίας πόλης του Θορικού της κλασικής περιόδου, που θεωρείται το αρχαιότερο δείγμα «βιομηχανικής πόλης» σε όλη την Ευρώπη
- υπόγειες στοές εξόρυξης μεταλλεύματος, εργαστήρια και πλυντήρια για την επεξεργασία του, όλα της κλασικής περιόδου
- αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις
- ο Ναός του Ποσειδώνα και το ιερό της Αθηνάς στο Σούνιο
- ο Ναός της Δήμητρας στον Θορικό
- το σπήλαιο του Κίτσου στην Καμάριζα (με λείψανα κατοίκησης της Μεσολιθικής και Νεολιθικής περιόδου)
- μυκηναϊκοί τάφοι του 16ου αι π.Χ., που απαρτίζουν το πιο σημαντικό μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αττικής
- νεκροταφεία της Γεωμετρικής, της Ανατολίζουσας και της Αρχαϊκής περιόδου (10ος-6ος αι π.Χ.)
- δύο πολεμικοί πύργοι και οχυρό με τείχη των κλασικών χρόνων

Χάρτης 2. Αρχαιολογικοί χώροι της Λαυρεωτικής.

- δύο μεταβυζαντινές εκκλησίες στο λόφο Βελατούρι και μία παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτά στο λόφο Νικολή στο Νυχτοχώρι Λαυρίου

Από την άλλη πλευρά, η ίδια η πόλη του Λαυρίου αποτελεί ολόκληρη ένα «μουσείο» βιομηχανικών και μεταλλουργικών μνημείων αλλά και νεοκλασικών κατασκευών, όπως: (Δερμάτης Γ., 1994)

- το συγκρότημα και η σιδερένια «Σκάλα» της Γαλλικής Εταιρείας στο λιμάνι
- το συγκρότημα κατοικιών του Κυπριανού με το θέατρο «Ευτέρπη» (δημιουργήματα της Γαλλικής Εταιρείας)
- οι απομένουσες εγκαταστάσεις της Ελληνικής Εταιρείας και το Παλαιό Μηχανουργείο, που σήμερα έχει μετατραπεί σε αίθουσα πολλαπλών εκδηλώσεων του Δήμου
- δημόσια κτίρια της πόλης νεοκλασικής κατασκευής (όπως το παλιό και το νέο δημαρχείο) και αρκετές νεοκλασικές κατοικίες στη συνοικία της Αγ. Παρασκευής

Από την άλλη πλευρά, η μακρά βιομηχανική παράδοση της πόλης την καθιστά τη μοναδική στον ελληνικό χώρο με εργατική παράδοση ενάμιση αιώνα. Η *εργασιακή κουλτούρα* της περιοχής (παρόλο που αυτή τη στιγμή δεν περιλαμβάνει ειδικεύσεις υψηλής τεχνολογίας) μπορεί να αποτελέσει πολύ πρόσφορο έδαφος για την καλλιέργεια σύγχρονων τεχνικών δεξιοτήτων και την ανάπτυξη της τοπικής τεχνογνωσίας.

Επιπλέον, σημαντικός πόλος έλξης επενδυτικής δραστηριότητας στην περιοχή είναι το **καθεστώς επιδοτήσεων** που ισχύει. Συγκεκριμένα, αυτή τη στιγμή για το Λαύριο παρέχονται τα κίνητρα εγκατάστασης που ισχύουν για τη Δ' Ζώνη Επενδύσεων (επιδότηση 45% επί του συνολικού ύψους της παραγωγικής επένδυσης), τα οποία αποτελούν την υψηλότερη

κλίμακα του ισχύοντος καθεστώτος επιδοτήσεων, σύμφωνα με τον αναπτυξιακό νόμο Ν. 1892/1990 (Αθανασόπουλος Κ., 1992).

Στην κατεύθυνση της αξιοποίησης αυτών των τοπικών πλεονεκτημάτων και δυνατοτήτων του Λαυρίου κινείται το νέο αναπτυξιακό σχέδιο της πόλης που επικεντρώνεται σε τρεις άξονες:

- ◆ ανάδειξη και αξιοποίηση του πολιτιστικού πλούτου της Λαυρεωτικής
- ◆ προσέλκυση μικρομεσαίων βιοτεχνικών μονάδων χαμηλής όχλησης σε οργανωμένο για αυτό το σκοπό χώρο (συγκρότηση του Βιοτεχνικού Πάρκου Λαυρίου έκτασης 1000 στρεμμάτων και δυναμικότητας 250-300 επιχειρήσεων στα περίχωρα της πόλης)
- ◆ διαμόρφωση της απαιτούμενης υποδομής και αναβάθμιση του λιμανιού σε διαμετακομιστικό κέντρο εμπορευμάτων και επιβατικού κοινού

Στην κατάρτιση και εφαρμογή αυτού του σχεδίου εμπλέκονται τόσο το τοπικό κράτος (ο Δήμος Λαυρεωτικής) όσο και οι φορείς της κεντρικής αναπτυξιακής πολιτικής (υπουργεία ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. και Πολιτισμού) και η πανεπιστημιακή κοινότητα με το Ε.Μ.Π. Την παρέμβασή τους θα παρακολουθήσουμε αναλυτικά στις επόμενες παραγράφους. --

β. Η παρέμβαση της τοπικής αυτοδιοίκησης

Η παρέμβαση του Δήμου Λαυρεωτικής στοχεύει κατά κύριο λόγο στην αλλαγή της συνολικής εικόνας του Λαυρίου. Με σύνθημα «Πόλη πολιτισμού και όχι πείνας» η νέα δημοτική αρχή, που εκλέχτηκε στις δημοτικές εκλογές

του 1994, φιλοδοξεί να μετατρέψει το Λαύριο σε κέντρο πολιτισμού και ανάπτυξης στηριζόμενης στις τοπικές δυνατότητες της περιοχής. Ο πολιτισμός γίνεται όπλο στον αγώνα των κατοίκων του Λαυρίου με σκοπό τη γενικότερη αναβάθμιση της πόλης και βασικό πεδίο την αξιοποίηση της πλούσιας αρχαιολογικής και ιστορικής κληρονομιάς του, όπως και της υπάρχουσας υποδομής της πόλης.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ο Δήμος κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις:

⇒αξιοποίηση και αναβάθμιση της υπάρχουσας πολιτιστικής υποδομής

⇒υποβολή συγκεκριμένων προτάσεων (συμπεριλαμβανομένου και του προϋπολογισμού) προς το Υπουργείο Πολιτισμού για εκπόνηση νέων σημαντικών έργων.

Όσον αφορά την πρώτη κατεύθυνση, η δημοτική αρχή στοχεύει στην κινητοποίηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων που μπορούν να περιέχουν οι υπάρχοντες πολιτιστικοί πόλοι του Λαυρίου (δημιουργία θέσεων εργασίας και εισοδημάτων, βελτίωση της ποιότητας ζωής , δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των δημοτών μέσα στην πόλη, προσέλκυση επισκεπτών).

Συγκεκριμένα οι ενέργειές της σε αυτήν την κατεύθυνση είναι:

- προσπάθεια αναβάθμισης του *Πολιτιστικού Κέντρου* της πόλης και λειτουργίας εκεί κινηματογραφικής λέσχης με σταθερό πρόγραμμα (βρίσκεται σε πειραματικό στάδιο)
- εμπλουτισμός της *Δημοτικής Βιβλιοθήκης* και του *Ιστορικού Αρχείου Λαυρίου*, που λειτουργούν στο κτίριο του Παλαιού Δημαρχείου (ένα από τα σημαντικότερα νεοκλασικά κτίρια της πόλης) με προοπτική να λειτουργήσει εκεί και δημοτική πινακοθήκη (αναμένεται η εύρεση πόρων για την υλοποίησή του)

- μετατροπή του Παλαιού Μηχανουργείου της Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας σε αίθουσα πολλαπλών καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, συμπεριλαμβανομένης και της λειτουργίας της θεατρικής ομάδας του δήμου
(λειτουργεί ήδη με επιτυχία από το χειμώνα 1995-96)
- αναβάθμιση της λειτουργίας της Δημοτικής Επιχείρησης Ραδιοφωνίας και Επικοινωνίας (ΔΕΡΕ) και επέκταση των δραστηριοτήτων της, πέραν του ραδιοφώνου, στην παραγωγή του ενημερωτικού υλικού του Δήμου και στην ίδρυση του πρώτου δημοτικού θερινού κινηματογράφου της πόλης, με παράλληλη αξιοποίηση του θεσμού των χορηγιών και προσφορά υπηρεσιών και προς στον ιδιωτικό τομέα. Σημαντικό εδώ είναι ότι πρόκειται για αυτοδιαχειριζόμενο φορέα με κερδοφόρο λειτουργία, αποτελώντας έτσι μία πολύ ενθαρρυντική ένδειξη για τις δυνατότητες των δημοτικών επιχειρήσεων
(η επέκταση των δραστηριοτήτων της ΔΕΡΕ έχει ήδη ξεκινήσει και αυτή τη στιγμή βρίσκεται στο στάδιο αναζήτησης επιπλέον χορηγών και πόρων)
- στήριξη και αναβάθμιση του ετήσιου φεστιβάλ των «Λαυρεωτικών - Ποσειδωνίων», που λαμβάνει χώρα κατά τους θερινούς μήνες, με στόχο τη μετατροπή του σε μόνιμο θεσμό και πόλο έλξης επισκεπτών από όλη την Αττική
(ήδη κατά τα έτη 1995 και 1996 έχουν δοθεί στο Υπουργείο Πολιτισμού τα αντίστοιχα «Πολιτιστικά Δελτία» με λεπτομερή καταγραφή των δραστηριοτήτων του Φεστιβάλ και ακριβή προϋπολογισμό τους στην προοπτική επιχορήγησης του Φεστιβάλ και της προσπάθειας αναβάθμισής του από το εν λόγω υπουργείο).

Στα πλαίσια της δεύτερης κατεύθυνσης της δημοτικής δράσης, ο Δήμος Λαυρίου έχει προβεί από το Νοέμβριο του 1995 σε μία σειρά

συγκεκριμένων προτάσεων προς το Υπουργείο Πολιτισμού, που στόχο έχουν την εκπόνηση ενός μεγάλου και εν πολλοίς φιλόδοξου σχεδίου για τη συνολική αναβάθμιση της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής. Συγκεκριμένα προτείνει:

- δημιουργία *αρχαιολογικού πάρκου*, που θα περιλαμβάνει το αρχαίο θέατρο του Θορικού και τον περιβάλλοντα χώρο σε συνδυασμό με τον παρακείμενο Ναό της Δήμητρας και θα τα συνδέει με το γειτονικό λόφο πάνω στον οποίο σώζονται οι μυκηναϊκοί τάφοι (ελάχιστο απαιτούμενο ποσό 100 εκατ. δρχ.)
- αποκατάσταση και διαμόρφωση του χώρου των *αρχαίων πλυντηρίων* και κατασκευή εκεί ξύλινου λυόμενου θεάτρου για την οργάνωση επιλεγμένων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων (ελάχιστο απαιτούμενο ποσό 100 εκατ. δρχ.)
- διαμόρφωση *αρχαιολογικού μονοπατιού*, που θα συνδέει όλα τα σημαντικά μνημεία της περιοχής και θα φτάνει μέχρι και τον εθνικό δρυμό του Σουνίου, μέσω του οποίου η περιοχή θα αποκτήσει το χαρακτήρα ενός μεγάλου και καλαίσθητου πάρκου (υπολογιζόμενο κόστος 150 εκατ. δρχ)
- στήριξη των *τοιχών του Σουνίου* και διαμόρφωση του χώρου κοντά στο *Ναό του Ποσειδώνος* (υπολογιζόμενο κόστος 150 εκατ. δρχ)
- ίδρυση και λειτουργία *Εθνικού Ορυκτολογικού Μουσείου* στο χώρο του ατμήλατου μεταπλύσιου της Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας (υπολογιζόμενο κόστος 150 εκατ. δρχ)
- διαμόρφωση σε άλσος του ελεύθερου παραλιακού χώρου του *φοινικόδασους* και κατασκευή εναλλακτικού χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων

- δημιουργία *Κέντρου Ιστορίας και Μελετών του Εργατικού Κινήματος* με ηλεκτρονική βάση δεδομένων και βιβλιοθήκη σε ένα από τα σημαντικά νεοκλασικά κτίρια της πόλης. Το σημερινό Λαύριο θεωρεί πολύτιμη και αυτήν την κληρονομιά και αναπόσπαστο μέρος τόσο του πολιτισμού του όσο και της ιστορίας της ελληνικής κοινωνίας και του διεθνούς εργατικού κινήματος.

(Τα στοιχεία δώθηκαν σε συνέντευξη-συζήτηση από τους δημοτικούς συμβούλους Λαυρίου κ.κ. Γ.Δράκο και Ι.Παρασκευή. Προς το παρόν ο Δήμος βρίσκεται σε αναμονή απάντησης από το Υπουργείο Πολιτισμού).

Οι παραπάνω προτάσεις μπορούν να θεωρηθούν ως βάση για την τελική διαμόρφωση πλαισίου στήριξης και χρονοδιαγράμματος ως προς τη μετατροπή του Λαυρίου σε πόλο έλξης θεματικού - πολιτιστικού τουρισμού και σε παναττικό κι ευρωπαϊκό κέντρο συναντήσεων πολιτιστικού και επιστημονικού χαρακτήρα.

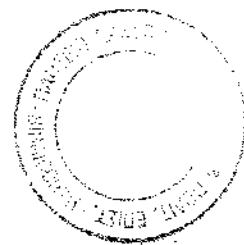
Πέρα από τα άμεσα *πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα* που θα έχει στην τοπική οικονομία μία τέτοιου μεγέθους και σημασίας δραστηριοποίηση (δημιουργία εισοδημάτων και απασχόλησης, εισροή χρηματικών πόρων από τους επισκέπτες κλπ), η συνολική αναβάθμιση που θα επιτευχθεί θα βελτιώσει άρδην την *εικόνα της περιοχής* και θα την καταστήσει πόλο έλξης επενδυτικών πρωτοβουλιών.

Στην κατεύθυνση της προσέλκυσης επενδύσεων στην περιοχή, εκτός από την προσπάθεια αναβάθμισης του συνολικού προφίλ της πόλης, ο Δήμος έχει προβεί και σε *άμεσες ενέργειες*. Έτσι, με δική του πρωτοβουλία για την παραχώρηση της γης συγκροτήθηκε το *Βιοτεχνικό Πάρκο (ΒΙ.ΠΑ.)* Λαυρίου, έκτασης 1000 στρεμμάτων και συνολικής δυναμικότητας 250 - 300 μικρομεσαίων παραγωγικών μονάδων. Στόχος είναι η δημιουργία ενός ιστού μικρομεσαίων επιχειρήσεων χαμηλής όχλησης, που θα απορροφήσουν το εργατικό δυναμικό της πόλης χωρίς να ξαναδημιουργηθεί μονοδιάστατη

εξάρτηση της τοπικής οικονομίας από ένα μικρό αριθμό μεγάλων μονάδων (με το συνεπακόλουθο κίνδυνο της καθολικής της κατάρρευσης από ένα ενδεχόμενο κλείσιμό τους, όπως συνέβη στο απώτερο αλλά και στο πρόσφατο παρελθόν).

Παράλληλα, οι εκπρόσωποι της Τοπικής Αυδιοίκησης (δήμαρχος και μέλη του δημοτικού συμβουλίου) διενεργούν συναντήσεις με εκπροσώπους του επιχειρηματικού κόσμου με στόχο την προβολή των τοπικών πλεονεκτημάτων και την προσέλκυση επενδυτικής δραστηριότητας στην περιοχή. Ήδη από το γραφείο του δημάρχου έχουν περάσει πάνω από 200 επιχειρηματίες, ενώ τροχιά δημιουργικής εκκίνησης σε αυτήν την κατεύθυνση δίνει και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων του λιμανιού. Σύμφωνα με το δήμαρχο Λαυρεωτικής Σ. Παπασταυρόπουλο «...το Λαύριο εξελίσσεται σε διαμετακομιστικό κέντρο τόσο με την κατασκευή λιμένος που θα έχει γραμμές και για τη Μεσόγειο, όσο και με την κατασκευή του αεροδρομίου στα Σπάτα και με την προβλεπόμενη επαναλειτουργία της σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνας - Λαυρίου» (εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 7.1.96). Ήδη αυτή τη στιγμή το λιμάνι του Λαυρίου έχει συνολική δυναμικότητα επισκευής και συντήρησης 1.800 σκαφών το χρόνο.

Ωστόσο, στην κατεύθυνση αναζωπύρωσης της λαυρεωτικής οικονομίας έχει δραστηριοποιηθεί και η κεντρική διοίκηση με κυριότερο εκπρόσωπο το Υπουργείο ΠΕΧΩΔΕ. Την παρέμβαση του θα παρακολουθήσουμε στην επόμενη παράγραφο.

γ. Η παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης

Μέσα στο 1995 ανακοινώθηκε από τον υπουργό ΠΕΧΩΔΕ το πρόγραμμα «Λαύριο SOS». Πρόκειται για ένα σύνολο μελετών και έργων υποδομής, τα οποία, εντασσόμενα σε μία ενιαία στρατηγική, στοχεύουν, όπως διακηρύχθηκε, «...στη βιώσιμη ανάπτυξη του Λαυρίου με την κατοχύρωση και αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της ευρύτερης περιοχής, με την προστασία και ανάδειξη των πολιτισμικών και φυσικών πόρων, με την ενίσχυση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης, με την αύξηση του πληθυσμού και τη διασφάλιση της ποιότητας ζωής του» (*«Λαύριο SOS - Βιώσιμη Ανάπτυξη»*, 1995).

Στο πρόγραμμα κατά θεματική ενότητα προβλέπονται τα εξής:

1. Ζώνη Οικιστικού Ελέγχου (ZOE) Λαυρίου, με την οποία καθορίζονται οι νέες επεκτάσεις του σχεδίου πόλεως και οι χρήσεις γης
2. Τροποποίηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Λαυρίου και των ορίων του ώστε να ενταχθούν στο σχέδιο 50 στρέμματα (τοποθεσίες Τέλματα και Οξυγόνο) με χρήση αμιγούς κατοικίας, να δημιουργηθεί χώρος πρασίνου 40 στρεμμάτων στον οικισμό του Κυπριανού, να τροποποιηθεί η επιτρεπόμενη χρήση γης στο χώρο της πρώην Γαλλικής Εταιρείας σε Τεχνολογικό Ερευνητικό και Πολιτιστικό Πάρκο και στην περιοχή του παλαιού σιδηροδρομικού σταθμού από γενικής κατοικίας σε χώρο εγκαταστάσεων μαζικών μεταφορών και εγκαταστάσεων για την εξυπηρέτηση του λιμανιού (το έργο είναι ενταγμένο στο ΠΕΠ του Β' ΚΠΣ με προϋπολογισμό 3,1 δις δρχ και προβλέπεται να εκτελεσθεί σε 40 μήνες ενώ έχει ήδη υπογραφεί η σύμβαση μεταξύ ΥΠΕΧΩΔΕ και Αναδόχου του έργου κι έχει αρχίσει η εγκατάσταση του εργοταξίου)

3. Προστασία των ορεινών όγκων της Λαυρεωτικής και δημιουργία Θεματικού Πάρκου στο χώρο του Εθνικού Δρυμού (για την ολοκλήρωση των μελετών και την προώθηση των έργων δημιουργίας του Θεματικού Πάρκου σε πρώτη φάση, το ΥΠΕΧΩΔΕ έχει δεσμεύσει το ποσό των 500 εκατ. δρχ από τον Πόρο Περιβάλλοντος του Β' ΚΠΣ)
4. Θεσμοθέτηση και λειτουργία του Βιομηχανικού - Βιοτεχνικού Πάρκου (ΒΙ.ΠΑ.) Λαυρίου
5. Έργα στο λιμάνι του Λαυρίου
6. Έργα στον οδικό άξονα Σταυρού - Λαυρίου (εκτελούνται ήδη τρία: η παράκαμψη Μαρκοπούλου, η παράκαμψη Κερατέας και η κατασκευή αποχετευτικού δικτύου)
7. Έργα βιολογικού καθαρισμού που περιλαμβάνουν ολοκλήρωση των εγκαταστάσεων επεξεργασίας λυμάτων με χρηματοδότηση από το Α' ΚΠΣ και κατασκευή αγωγού διάθεσης επεξεργασίας λυμάτων (η πρώτη φάση του έργου έχει ολοκληρωθεί ενώ σύντομα αναμένεται έγκριση της χρηματοδότησής του από το Ταμείο Συνοχής με προϋπολογισμό 400 εκατ. δρχ)
8. Μελέτη περιβαλλοντικών προβλημάτων, στα πλαίσια της οποίας εκτελούνται δύο ερευνητικά έργα: α) η βιοαποκατάσταση του φαινομένου της όξινης απορροής μεταλλείων και β) η εξυγίανση εδαφών στο Λαύριο. Περιλαμβάνει αποτίμηση της υπάρχουσας ρύπανσης κυρίως στα εδάφη, επιλογή και εφαρμογή τεχνικών αποκατάστασης των μολυσμένων εδαφών και ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου σχεδίου περιβαλλοντικής διαχείρισης για την ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής.

Το περιεχόμενο των προτάσεων, πέρα από το φιλόδοξο του χαρακτήρα τους, φανερώνει την εμμονή της κεντρικής περιφερειακής πολιτικής στα

πλαίσια των χωροταξικών παρεμβάσεων και των δημοσίων έργων (με βασικότερο μέλημά της την απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων). Η εκπροσώπησή της, άλλωστε, στο αναπτυξιακό πρόβλημα της πόλης από το ομώνυμο υπουργείο (ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.) φανερώνει τη διάθεση και το χαρακτήρα της παρέμβασής της.

Ωστόσο, έστω και σε αυτό το επίπεδο, η πραγματοποίηση των παραπάνω προτάσεων θα συμβάλει αναμφισβήτητα στη συνολικότερη αναβάθμιση της περιοχής, απαντώντας σε πολλά από τα χρόνια προβλήματα υποδομής και περιβάλλοντος και δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας και εισοδήματα με τα αντίστοιχα θετικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα για την πόλη του Λαυρίου.

δ. Τοπική Περιβαλλοντική Χάρτα

Στον τομέα του περιβάλλοντος το Λαύριο έχει παρουσιάσει πρωτοπόρο δραστηριότητα, καθώς είναι η πρώτη ελληνική πόλη που διατύπωσε την Περιβαλλοντική Χάρτα της (το Μάιο του 1995) στα πλαίσια της συμμετοχής του στο αντίστοιχο πρόγραμμα της 11ης Γενικής Διεύθυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το πρόγραμμα διευθύνεται από το *Διεθνές Ινστιτούτο Για Το Αστικό Περιβάλλον* στο Delf της Ολλανδίας και έχει στόχο του καθεμία από τις συμμετέχουσες πόλεις να διατυπώσει την Τοπική Περιβαλλοντική Χάρτα της σύμφωνα με τις αρχές της Αντζέντας 21. Η συμμετοχή του Λαυρίου κρίθηκε απαραίτητη καθώς μέσα από αυτήν θεωρήθηκε δυνατόν να βοηθηθεί για να ξεπεράσει τους ενδεχόμενους περιβαλλοντικούς κινδύνους από μία εσπευσμένη και απερίσκεπτη αναπτυξιακή προσπάθεια.

Η διαμόρφωση του τελικού κειμένου της Χάρτας έγινε με τη συνεργασία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, φορέων και κατοίκων της πόλης, μετά από δημόσιες συζητήσεις, προτάσεις και τελική ψηφοφορία στη διάρκεια ενός Εργαστηρίου που οργανώθηκε για αυτό το σκοπό. Το Εργαστήριο διεξήχθη μέσα σε μία ημέρα σε εθελοντική βάση, αφού προηγουμένως είχε εξασφαλιστεί με προκαταρκτικές συναντήσεις, ερωτηματολόγια και ανακοινώσεις, η αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση όλων των παραγόντων της πόλης και η καταγραφή των προβλημάτων της.

Στην αρχή του εργαστηρίου οι συμμετέχοντες χωρίστηκαν, ανάλογα με την ιδιότητά τους, σε τέσσερις «ομάδες ρόλων»: κάτοικοι, τεχνικοί, διοικητικοί-πολιτικοί, επαγγελματίες. Κάθε ομάδα μετά από συζήτηση καθόρισε το «όραμά» της για το Λαύριο του 2010 και διατύπωσε τους έξι βασικούς κατά τη γνώμη της στόχους για την υλοποίησή του. Στη συνέχεια οι συμμετέχοντες χωρίστηκαν τυχαία σε τέσσερις «θεματικές ομάδες» και κάθε ομάδα εξέτασε τους στόχους που διαμορφώθηκαν από τα οράματά της μέσα από το πρίσμα της *αιιοφόρου ανάπτυξης*. Για την περίπτωση του Λαυρίου επιλέγησαν τα εξής θέματα αειφορίας: ενέργεια, λύματα-απορρίματα, κατοικία-διαβίωση και έδαφος-χρήση γης. Καθεμία από τις καινούριες ομάδες, μετά από συζήτηση, πρότεινε πέντε ιδέες για δράση σύμφωνα πάντα με τους στόχους των «οραμάτων» της και από τη σκοπιά του δικού της θέματος αειφορίας. Ακολούθησε ψηφοφορία, της οποίας τα αποτελέσματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον όσον αφορά τη διερεύνηση της κοινής γνώμης του Λαυρίου για θέματα περιβάλλοντος και αειφορίας. Έτσι:

- οι περισσότεροι από τους κατοίκους ψήφισαν για την αποκατάσταση του εδάφους και για το δίκτυο αποχέτευσης
- οι επαγγελματίες ψήφισαν όχι μόνο τα προαναφερθέντα αλλά και την ανοικοδόμηση του Μουσείου και του αρχαίου θεάτρου του Θορικού (πιθανός πόλος έλξης τουριστών και δημιουργία νέων επιχειρηματικών δυνατοτήτων)

- οι ψήφοι των διοικητικών-πολιτικών ήταν κατανεμημένοι ισόποσα με κάποια προτίμηση στα θέματα ενέργειας
- οι τεχνικοί ψήφισαν κυρίως την αποκατάσταση του εδάφους και τις προτάσεις που αφορούσαν τα λύματα και απορρίματα (πιθανή δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε σχετικές με αυτούς ειδικότητες).

Είναι φανερό μία τάση υποστήριξης θεμάτων που έχουν να κάνουν με την επαγγελματική αποκατάσταση των συμμετεχόντων (π.χ. επαγγελματίες, τεχνικοί), γεγονός που δείχνει την ανησυχία του λαυρεωτικού πληθυσμού για το ζήτημα της απασχόλησης (καθώς η ανεργία εξακολουθεί να είναι το σημαντικότερο πρόβλημα της πόλης), όπως και μία διάθεση σύνδεσης των θεμάτων της «αειφορίας» με το «εδώ» και το «τώρα» της λαυρεωτικής πραγματικότητας.

ε. Η παρέμβαση της πανεπιστημιακής κοινότητας

Ανάμεσα στους φορείς της κεντρικής περιφερειακής πολιτικής που έχουν αναλάβει δράση στο αναπτυξιακό πρόβλημα του Λαυρίου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η πανεπιστημιακή κοινότητα με το Ε.Μ.Π. Η παρέμβασή της συνίσταται κατά κύριο λόγο στην ίδρυση και λειτουργία τεχνολογικού πολιτιστικού πάρκου στο Λαύριο στο χώρο που λειτουργούσε η πρώην Γαλλική Μεταλλευτική Εταιρεία Λαυρίου. Σκοπός της δημιουργίας του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου (Τ.Π.Π.Λ.) είναι αφενός να βοηθήσει την ερευνητική κι εκπαιδευτική δραστηριότητα του ΕΜΠ και αφετέρου να υποστηρίξει την αναπτυξιακή προσπάθεια της περιοχής.

Κατά τη διεθνή εμπειρία, η δημιουργία ενός τέτοιου πάρκου συμβάλλει, στις περισσότερες περιπτώσεις, τόσο στη γενικότερη ανάπτυξη

του τομέα της έρευνας και τεχνολογίας - και ειδικότερα του πανεπιστημίου ή του ερευνητικού ιδρύματος που το κινητοποιεί - όσο και στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής που «υποδέχεται» το τεχνολογικό πάρκο. Για να υπάρξει, όμως, αυτή η διπλή αναπτυξιακή δράση πρέπει η περιοχή υποδοχής να πληρεί κάποιες προϋποθέσεις. Αν υπάρξουν αυτές οι αρχικές προϋποθέσεις, η συμβολή του πάρκου στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής μπορεί να μεγιστοποιηθεί εφόσον καταφέρει να κινητοποιήσει τους κατάλληλους αναπτυξιακούς μηχανισμούς. Το ζητούμενο, επομένως, είναι ένας «κοινός τόπος» όπου θα συναντηθούν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του ιδρυτικού φορέα με τις τοπικές ανάγκες και δυνατότητες.

Η συγκρότηση του Τ.Π.Π.Α. αποτελεί ένα πρωτοποριακό εγχείρημα για τα ελληνικά δεδομένα καθώς για πρώτη φορά επιχειρείται ο συνδυασμός της πανεπιστημιακής έρευνας και των τεχνολογικών αναζητήσεων με την οικονομική και πολιτιστική αναβάθμιση μίας περιοχής «σύμβολο» για την ανάπτυξη της νεότερης Ελλάδας. Η βασική απόφαση της πολιτείας να αγοράσει την έκταση από τη Γαλλική Εταιρεία και να την παραχωρήσει, μέσω του υπουργείου Πολιτισμού, στο ΕΜΠ πάρθηκε την εποχή της έντονης αποβιομηχάνισης της πόλης. Η συμβολή του Δήμου Λαυρεωτικής και των εργαζομένων του, του Εργατικού Κέντρου της πόλης και της τοπικής κοινωνίας γενικότερα υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση αυτού του πρωτοποριακού στα ελληνικά χρονικά εγχειρήματος.

Συγκεκριμένα, η συγκρότηση του ΤΠΠΑ έγινε στην έκταση των 245 στρεμμάτων που καταλάμβανε η πρώην Γαλλική Εταιρεία. Στο χώρο υπάρχουν 41 κτιριακές μονάδες, κτισμένες στην πλειοψηφία τους τη χρονική περίοδο 1875-1940, που αποτελούν ως επί το πλείστον σπάνια δείγματα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του περασμένου αιώνα. Ο εγκατεστημένος εξοπλισμός αποτελεί ένα μοναδικό εργαστήριο ιστορικής μελέτης της βιομηχανικής τεχνολογίας της χώρας μας, κάνοντας το μεταλλουργικό

βιομηχανικό συγκρότημα του Λαυρίου ένα μοναδικό βιομηχανικό μνημείο όχι μόνο σε ελληνικό ή βαλκανικό επίπεδο αλλά σε ευρύτερα ευρωπαϊκό (Πολύζος Γ., 1996).

Η στρατηγική συγκρότησης του ΕΜΠ για το ΤΠΠΑ στοχεύει διπλά: αφενός, στη μεταφορά τεχνολογίας από τα ερευνητικά εργαστήρια προς τις επιχειρήσεις με σκοπό την τεχνολογική αναβάθμιση του παραγωγικού ιστού της μητροπολιτικής περιφέρειας της πρωτεύουσας και αφετέρου στη δημιουργία ενός τεχνολογικού και πολιτιστικού πόλου εθνικής εμβέλειας.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου προβλέπεται να αναπτύξει διττή δράση. Έτσι, ο χαρακτήρας του προγραμματίζεται να είναι τόσο τεχνολογικός - ερευνητικός, όσο και εκπαιδευτικός, μορφωτικός και πολιτιστικός. (Ε.Μ.Π., 1995)

Όσον αφορά το **τεχνολογικό - ερευνητικό** σκέλος του το Τ.Π.Π.Α. προβλέπεται να αναπτύξει τις εξής δραστηριότητες:

- εφαρμοσμένες έρευνες του ΕΜΠ
- κοινή εφαρμοσμένη έρευνα του ΕΜΠ με ενδιαφερόμενους επιχειρήσεων (χρήστες των ερευνητικών αποτελεσμάτων του) και πειραματική εφαρμογή
- εφαρμοσμένη έρευνα - ανεξάρτητη του ΕΜΠ - και πειραματική παραγωγή ενδιαφερομένων επιχειρήσεων με στόχο να δημιουργηθεί ένα «εκκολαπτήριο» καινοτόμων επιχειρήσεων. (Ε.Μ.Π., 1995)

Κατά το **εκπαιδευτικό, μορφωτικό και πολιτιστικό** σκέλος, το Τ.Π.Π.Α. προβλέπεται να περιλαμβάνει:

- μουσείο τεχνολογίας
- συνεδριακό κέντρο με διεξαγωγή σεμιναρίων και εργαστηρίων
- κέντρο επαγγελματικής κατάρτισης (Κ.Ε.Κ.)

- μονάδα παροχής υπηρεσιών σε σεμινάρια και εργαστήρια που οργανώνονται από τρίτους
- κέντρο μελέτης και προβολής θεμάτων που συναρτώνται με το εργατικό κίνημα και με δραστηριότητες που θα εγκατασταθούν στη Μακρόνησο
- κέντρο οπτικών τεχνών και πολυμέσων
- ψυχαγωγικές δραστηριότητες ευρύτερης ή τοπικής εμβέλειας και σε διαφορετικές εποχές του έτους (Ε.Μ.Π., 1995)

Όσον αφορά την *πρακτική συγκρότησή* του ΤΠΠΑ, ήδη έχουν ολοκληρωθεί οι προκαταρκτικές έρευνες και οι μελέτες της πρώτης φάσης, που χρηματοδοτήθηκαν από το ΕΜΠ (48.000.000 δρχ) και αφορούσαν την οργανική ένταξη του Πάρκου στην πόλη. Έχει επίσης συντελεσθεί η πρώτη παρέμβαση που αφορούσε την αδρανοποίηση σημαντικού μέρους των μολυσμένων εδαφών που εκτείνονταν σε μία έκταση 25 στρεμμάτων μέσα στο Πάρκο. Η απομάκρυνση 155 χιλιάδων τόνων σκουπιδιών με κόστος 118.000.000 δρχ εκτελέστηκε από τη Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Λαυρεωτικής υπό την επίβλεψη της Τεχνικής Υπηρεσίας του ΕΜΠ. (Πολύζος Γ., 1996).

Οι προγραμματιζόμενες για το μέλλον ενέργειες προβλέπουν:

- εγκατάσταση, μέχρι τέλους του 1998, του Κέντρου Εφαρμογών Νέων Ενεργειακών Τεχνολογιών στο κτίριο του Ηλεκτρικού Σταθμού, με χρηματοδότηση από το κοινοτικό πρόγραμμα Theimie
- χωροθέτηση, με απόφαση του υπουργείου Μεταφορών και Επικοινωνιών, Κέντρου Πιστοποίησης Φορτηγών Αυτοκινήτων Ψυγείων, που εξάγουν τα ευπαθή ελληνικά γεωργικά προϊόντα
- δημιουργία, σε συνεργασία με το Πυροσβεστικό Σώμα, Κέντρου Πυρομηχανικών και Πυροσβεστικών Δοκιμών και Πιστοποίησης. (Πολύζος Γ., 1996).

ΕΜΠ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ
ΠΑΡΚΟ ΛΑΥΡΙΟΥ Τ.Π.Π.Λ.
ΜΑΡΤΟΣ - ΣΥΝΟΧΗ 88

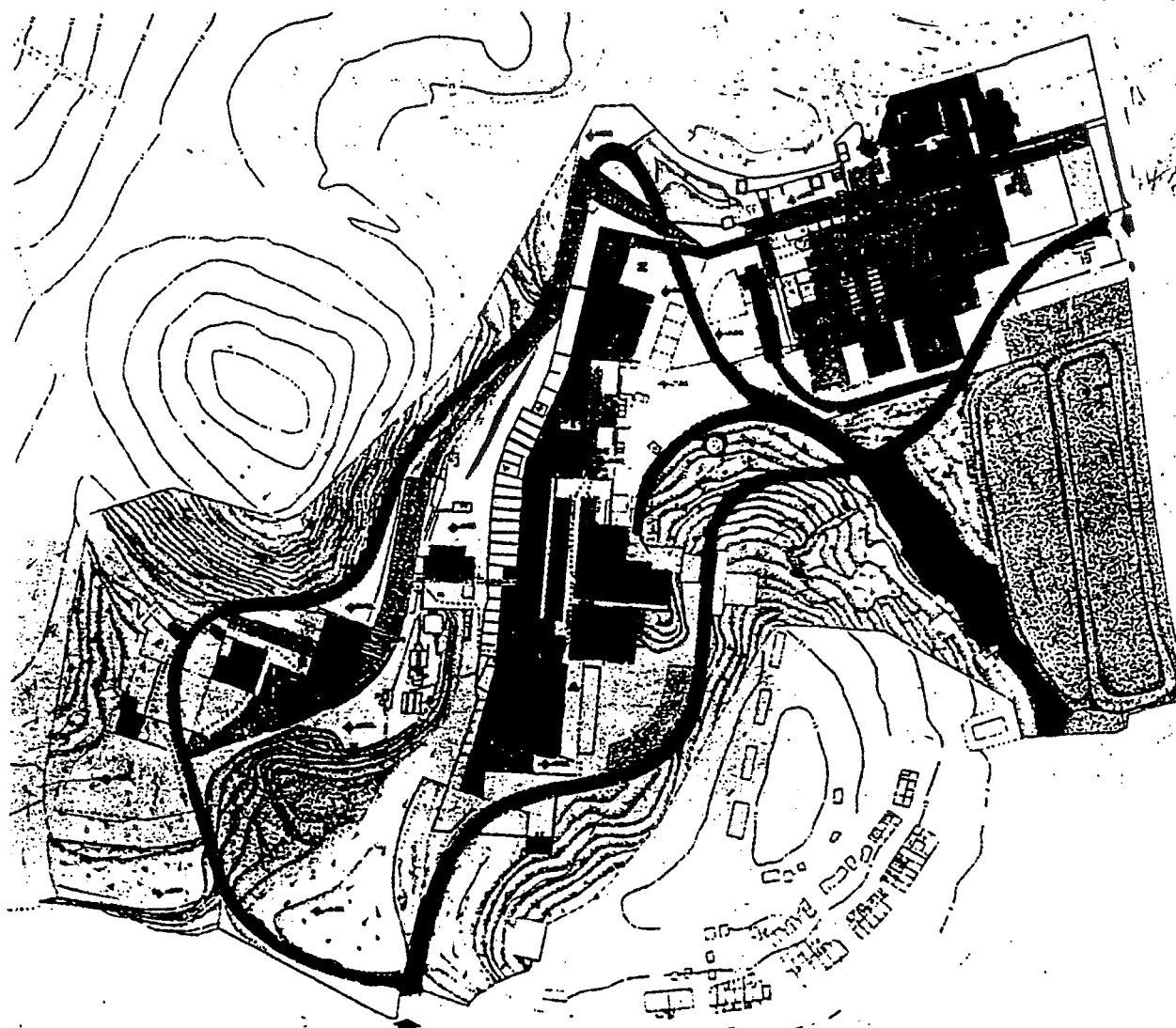
Α. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ
ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΟΥ
Τ.Π.Π.Λ.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΣ - ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ
ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ
ΣΥΜΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΔΙΑΜΟΝΗ ΣΤΙΣΗ ΑΝΑΠΥΧΗ

Χάρτης 4. Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου.

Όμως, το κλειδί για την επιτυχία αυτού του εγχειρήματος, που στοχεύει στην αναβάθμιση του Λαυρίου μέσα από την καταπολέμηση της αποδιάρθρωσης της παραγωγικής του βάσης, βρίσκεται στην προσέλκυση και εγκατάσταση στο ΤΠΠΑ μονάδων υψηλής τεχνολογίας. Οι επιχειρήσεις που θα εγκατασταθούν στο Πάρκο θα λειτουργούν σε ένα πραγματικά προνομιακό περιβάλλον, που θα τους παρέχει, σε ανταγωνιστικές τιμές, πακέτα ειδικών υπηρεσιών όπως:

- τεχνογνωσία και υπηρεσίες εργαστηρίων
 - υπηρεσίες συμβούλων πάνω σε τεχνικά και οικονομικά θέματα
 - προχωρημένο δίκτυο επικοινωνιών και πληροφορικής
 - τη μεγαλύτερη τεχνική βιβλιοθήκη της χώρας
 - υποστήριξη για τη συμμετοχή τους σε ανταγωνιστικά ερευνητικά προγράμματα της Ελλάδας και της Ε.Ε.
- (Λουκάκης Θ., 1996)

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το Τ.Π.Π.Λ. αναμένεται να προσελκύσει επιχειρήσεις που θα αναπτύξουν την έρευνα και τεχνολογία με καινοτόμο παραγωγική δραστηριότητα, αποτελώντας έτσι μία «εστία» μετάδοσης τεχνογνωσίας και ενίσχυσης των παραγωγικών δυνατοτήτων και του ενδογενούς χαρακτήρα της τοπικής αναπτυξιακής προσπάθειας. Εξάλλου, το γεγονός ότι το Τεχνολογικό Πάρκο θα αναπτύξει - ή, τουλάχιστον, προγραμματίζεται να αναπτύξει - δραστηριότητες φιλικές προς το περιβάλλον συντελεί στον ενδογενή και βιώσιμο χαρακτήρα της ανάπτυξης που προσδοκάται ότι θα επιφέρει.

Η φιλικότητα προς το περιβάλλον των προς εγκατάσταση δραστηριοτήτων και η αποφυγή της ρύπανσης αποτελεί απαραίτητο κριτήριο για την άδεια εγκατάστασης στο ΤΠΠΑ. Απαραίτητα κριτήρια εγκατάστασης είναι επιπλέον η οικονομική βιωσιμότητα των προς εγκατάσταση

επιχειρήσεων, όπως και η εναρμόνισή τους με τη γενικότερη πολιτιστική και τεχνολογική παράδοση του χώρου. (Κουρεμένος Δ., 1996)

Από την άλλη πλευρά, το εκπαιδευτικό - πολιτιστικό σκέλος της δράσης του Πάρκου θα συμβάλλει τόσο στην καλλιέργεια των τοπικών επαγγελματικών δεξιοτήτων και της «συλλογικής ικανότητας» («collective efficiency»), όσο και στη συνολικότερη αναβάθμιση της εικόνας της περιοχής, καθιστώντας την έτσι πόλο έλξης επενδυτικών - επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, σημαντική αναμένεται να είναι και η συνεισφορά του στη βελτίωση της ποιότητας ζωής και του περιβάλλοντος, καθώς θα αναπλασθεί - αναβαθμισθεί ένα σημαντικής έκτασης και σημασίας τμήμα της περιοχής, που σήμερα είναι υποβαθμισμένο. Παράλληλα θα συμβάλλει στην ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας της πόλης και στη διεύρυνση της πολιτιστικής της ακτινοβολίας μέσω των πολιτιστικών εκδηλώσεων που θα προωθήσει.

Ωστόσο, για να υπάρξουν αυτές οι θετικές επιδράσεις του Πάρκου πρέπει, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, να συντρέξουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις «υποδοχής» του. Ανάμεσα σε αυτές είναι οι ικανοποιητικές υποδομές στους τομείς της διαμονής των ερευνητών που θα εργάζονται μόνιμως εκεί, της καλής ποιότητας του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος και των μεταφορών κι επικοινωνιών για ανάπτυξη των απαιτούμενων ροών δραστηριοτήτων με την ευρύτερη περιοχή.

Σχετικά με αυτές τις απαιτούμενες προϋποθέσεις, η περιοχή του Λαυρίου παρουσιάζει μία σειρά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η μακρά βιομηχανική παράδοση της πόλης και η παρουσία σημαντικών «πολιτιστικών πόρων» δημιουργούν βασικές συνθήκες καταλληλότητας για τη συγκρότηση ενός τεχνολογικού πολιτιστικού πάρκου, ενώ η ύπαρξη μεγάλου εύρους ακτών και η γειτνίαση της με το μητροπολιτικό συγκρότημα της Αθήνας και την αναπτυσσόμενη περιοχή των Μεσογείων αποτελούν σημαντικότερες δυνατότητες για την ανάπτυξη των απαιτούμενων διασυνδέσεων και ροών.

Εντούτοις, η μειωμένη μέχρι στιγμής ανάπτυξη αυτών των δυνατοτήτων προσδίδει ένα χαρακτήρα υστέρησης σχετικά με την καταλληλότητα της περιοχής. Τα *μειονεκτήματα* εντοπίζονται κυρίως στη σχετικά ελλειπή σύνδεση της με την Πρωτεύουσα - η οποία, συγκριτικά με άλλες περιοχές της Αττικής, είναι λιγότερο ικανοποιητική - , οι ελλείψεις σε υποδομές και εξυπηρετήσεις που αντιμετωπίζει η πόλη, όπως βέβαια και η συνολική κρίση από την οποία διέρχεται σήμερα το Λαύριο.

Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν λείπουν και οι *θετικές προοπτικές*, καθώς - όπως προαναφέρθηκε - έχουν δρομολογηθεί τόσο αναπτυξιακές διεργασίες της πόλης όσο και τα «μεγάλα έργα» που γίνονται στην περιοχή και αναμένεται να ασκήσουν θετική επιρροή με πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην πόλη του Λαυρίου.

Επιπλέον, σημαντική είναι και η ήδη *υπάρχουσα υποδομή του Πάρκου*. Στα 250.000 τ.μ. της έκτασής του υπάρχουν 25.000 τ.μ. στεγασμένων χώρων, εγκαταστάσεις ηλεκτροδότησης μέσης τάσης, δεξαμενών και αντλιοστασίων θαλασσίου ύδατος, όπως και οι παλαιές εγκαταστάσεις μεταλλουργίας. Ακόμη, η σχεδιαστική τεκμηρίωση του χώρου και η γειτνίασή του με το σταθμό παραγωγής της ΔΕΗ και το δίκτυο φυσικού αερίου συμβάλλουν ουσιαστικά στην υποδομή και τις προϋποθέσεις επιτυχούς υλοποίησης και λειτουργίας.

Η ανακαίνιση των παλαιών διατηρητέων κτιριακών συγκροτημάτων γίνεται κατά σημαντικό μέρος με τη χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τις εξασφαλισμένες χρηματοδοτήσεις καλύπτεται η ανακατασκευή και λειτουργία των δικτύων υποδομής και των μισών περίπου από τις κτιριακές εγκαταστάσεις. Τα υπόλοιπα κτίρια θα ανασκευαστούν και θα λειτουργήσουν με τη μέθοδο της αυτοχρηματοδότησης (Πολύζος Γ., 1996).

Από διοικητικής άποψης το ΤΠΠΑ θα είναι ανώνυμος εταιρεία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Τα έσοδά του θα καλύπτουν τα λειτουργικά έξοδα και τις επενδύσεις για συντήρηση των κτιρίων και οικοδόμηση νέων

χώρων εξυπηρέτησης των σκοπών του. Εντός των επομένων τριών ή τεσσάρων ετών η λειτουργία του Πάρκου αναμένεται να είναι πλήρως αυτοδύναμη και αυτοχρηματοδοτούμενη (Κουρεμένος Δ., 1996).

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο του Λαυρίου καλείται να λειτουργήσει σε *σχέση οργανικής αλληλοσυμπλήρωσης* με το ευρύτερο αναπτυξιακό σχέδιο της περιοχής, καθώς χρησιμοποιώντας τις υφιστάμενες δυνατότητες θα αναπτυχθεί το ίδιο διευρύνοντάς τις και συνεχίζοντας να τις διευρύνει θα αναπτύσσεται μαζί τους. Οι επιπτώσεις, επομένως, του Πάρκου δεν θα πρέπει να αποτιμηθούν με βασικό κριτήριο μόνο τον αριθμό των θέσεων εργασίας και τα εισοδήματα που θα προσφέρει στην περιοχή, σε σχέση με το κόστος της επένδυσης που θα απαιτηθεί, αλλά βάσει της συνολικής συμβολής του στη στρατηγική ολοκληρωμένης και βιώσιμης ανάπτυξης του Λαυρίου. Η υλοποίηση αυτής της στρατηγικής και μόνο μπορεί να οδηγήσει σε σταθερή δημιουργία θέσεων εργασίας και εισοδημάτων και αποτροπή του κινδύνου των οικονομικών κρίσεων, που ελλόχευαν μέχρι τώρα στην εξαρτώμενη και μονοδιάστατη ανάπτυξη της πόλης.

Συνοψίζοντας

Από την παραπάνω ανάλυση γίνεται φανερό ότι οι νέες αναπτυξιακές προοπτικές που έχουν δρομολογηθεί για το Λαύριο κινούνται στην κατεύθυνση της *ανατροπής του μονοδιάστατου μοντέλου* που είχε επιβληθεί στην παραγωγική δομή της πόλης κατά το παρελθόν. Η ανάπτυξη της πόλης μέσω της «αναζωογόνησης» του παλαιότερου κινητήριου τομέα της οικονομίας του, δηλ. των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, δεν είναι πλέον ούτε εφικτή αλλά ούτε και επιθυμητή. Από τη μία πλευρά, οι συνθήκες

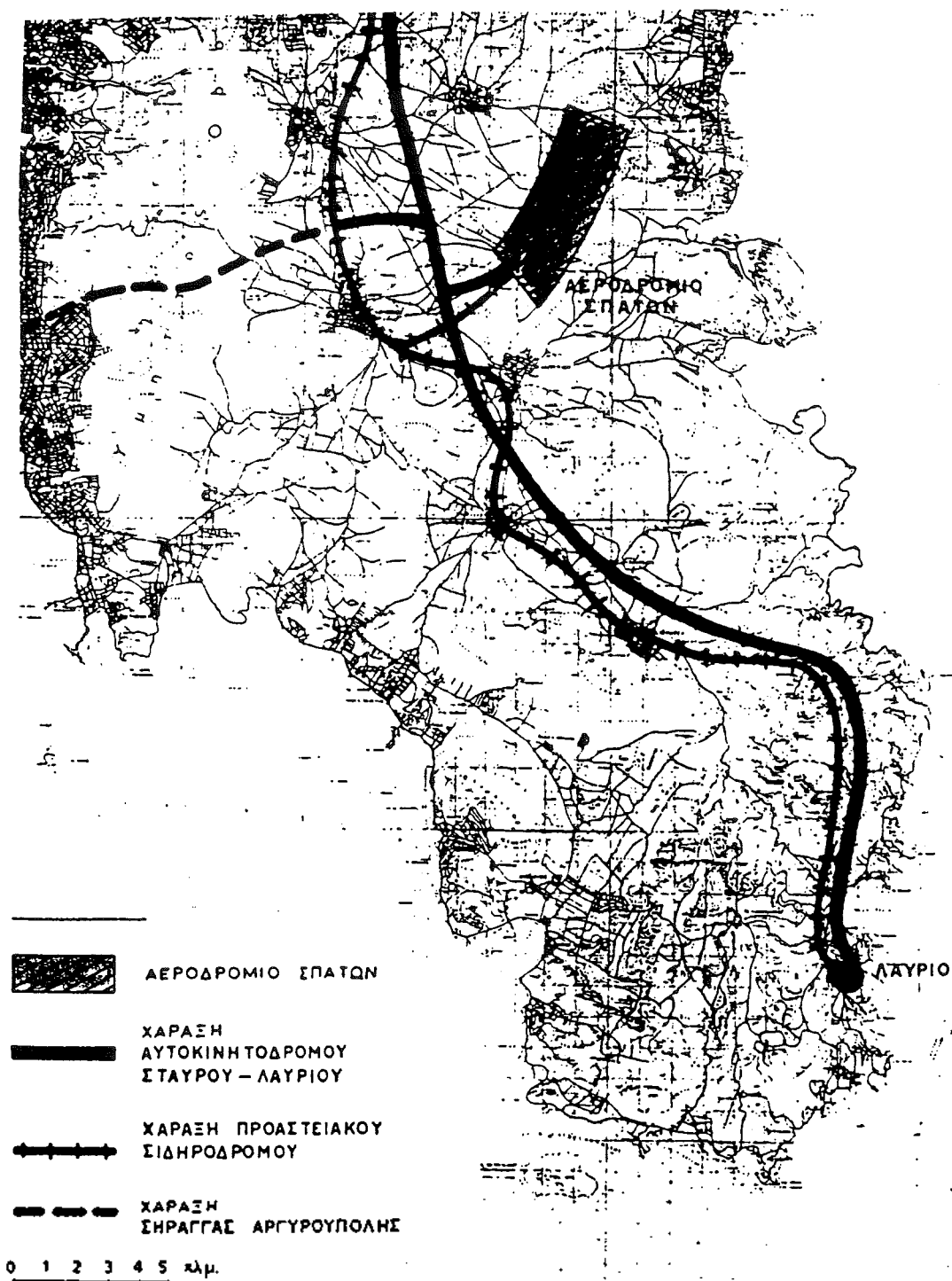
εντεινόμενου ανταγωνισμού και η κλαδική διάρθρωση των επιχειρήσεων της ευρύτερης περιοχής δεν αφήνουν περιθώρια προς αυτή την κατεύθυνση. Από την άλλη, η εμπειρία που άφησε στην πόλη αυτό το μοντέλο ανάπτυξης δεν είναι παρά η «πικρή γεύση» της αποτυχίας (παραγωγική δομή εξαρτημένη από λίγες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, των οποίων το κλείσιμο σήμανε την ολοκληρωτική κατάρρευση της τοπικής οικονομίας).

Στα πλαίσια αυτής της μεταστροφής και του νέου προσανατολισμού η ανάπτυξη του Λαυρίου αναμένεται να είναι **πολυτομεσική** και, στο μεγαλύτερο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, **ενδογενής**, να αξιοποιεί, δηλαδή, τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες που στηρίζονται στα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Σημαντικά στοιχεία της αποτελούν η **ριζική αναβάθμιση της «εικόνας» της περιοχής**, που σήμερα λειτουργεί αρνητικά και στο οικονομικό επίπεδο, και η **άρση της σχετικής απομόνωσής της**. Κατά αυτή τη λογική, προτεραιότητα πρέπει να δοθεί σε τομείς δραστηριοτήτων που μπορούν αντικειμενικά να υποβοηθήσουν την ανάπτυξη και άλλων τομέων στην περιοχή, όπως είναι οι **τομείς της τεχνολογίας και του πολιτισμού**. Με αυτήν την οπτική θα πρέπει να αντιμετωπισθεί και το φυσικό, δομημένο και πολιτιστικό περιβάλλον της περιοχής, που, όπως είδαμε, αποτελεί σημαντικό «πόρο ανάπτυξης». Θα πρέπει, δηλαδή, για την επίτευξη των οικονομικών προτεραιοτήτων που τέθησαν, η ανάπτυξη του Λαυρίου να είναι **βιώσιμη**.

Γενικά αυτή η στρατηγική περιλαμβάνει:

1. Την **ανάπτυξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων** σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες του ΤΠΠΑ, που μπορεί να δημιουργήσει σημαντικές πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις τόσο στον τομέα της μεταποίησης όσο και στον τομέα των υπηρεσιών.
2. Την **ανάπτυξη του τουρισμού - παραθερισμού** με όρους που να οδηγούν στην αναβάθμιση του περιβάλλοντος και με μορφές που θα αξιοποιούν τις πέραν της διαμονής δραστηριότητες (πολιτιστικός τουρισμός, εκπαιδευτικός τουρισμός κλπ).

3. Την περαιτέρω **ανάπτυξη του λιμανιού** του Λαυρίου, που έχει σημαντικές δυνατότητες να απορροφήσει τμήμα της δραστηριότητας των λιμανιών του Πειραιά και της Ραφήνας, τόσο στον τομέα της επιβατικής όσο και της εμπορικής κίνησης. Απαραίτητο, όμως, είναι να προσεχθεί ο χαρακτήρας και η κλίμακα των έργων με κριτήριο την ελαχιστοποίηση των επιπτώσεων στη φυσιογνωμία της πόλης, που αποτελεί βασικό στοιχείο της επιθυμητής δομής και εικόνα της περιοχής.
4. Την αξιοποίηση των ευνοϊκών προοπτικών από τα **μεγάλα έργα**, που προγραμματίζονται και σταδιακά υλοποιούνται στην ευρύτερη περιοχή και αναμένεται να επηρεάσουν άμεσα ή έμμεσα την πόλη. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι το *αεροδρόμιο των Σπάτων* και ο *άξονας Σπάτων - Λαυρίου* (που αποτελεί τη συνέχεια του άξονα Σταυρού - Ελευσίνας - Σπάτων), τα οποία, πέρα από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, θα αποτελέσουν σημαντικό πόλο έλξης για μία σειρά επιχειρήσεων, που έχουν να αποκομίσουν σημαντικά οφέλη από τη γειτνίαση με αεροδρόμιο και μεγάλη οδική αρτηρία, και θα προσφέρουν νέες δυνατότητες για διευρυμένη ανάπτυξη ροών στην περιοχή. Αν τα έργα αυτά προχωρήσουν με ταχείς ρυθμούς θα συμβάλλουν σημαντικά στην αναπτυξιακή δυναμική του Λαυρίου. Διαφορετικά οι θετικές επιπτώσεις τους θα περιορισθούν στη μεσοπρόθεσμη δημιουργία σχετικά περιορισμένου αριθμού θέσεων εργασίας στην πόλη. Οι θετικές επιρροές των «μεγάλων έργων» στο Λαύριο θα έχουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην περιοχή εφόσον πραγματοποιηθούν παράλληλα με τις «τοπικές παρεμβάσεις» στην πόλη (Λιμάνι, ΒΙ.ΠΑ., ΤΠΠΑ). Αντίστροφα, όμως, η εμβέλεια των τοπικών παρεμβάσεων θα περιορισθεί σημαντικά αν καθυστερήσουν τα «μεγάλα έργα», ιδιαίτερα ο άξονας Σταυρού - Λαυρίου.

Χάρτης 5. Προγραμματισμένα Έργα και παρεμβάσεις στην ευρύτερη περιοχή.

Στο νέο αναπτυξιακό σχέδιο της πόλης του Λαυρίου εμπλέκονται τόσο η τοπική αυτοδιοίκηση, όσο και το κράτος και η πανεπιστημιακή κοινότητα. Στην αξιολόγηση της παρέμβασής τους θα μπορούσαμε συνοπτικά να παρατηρήσουμε τα εξής:

Η παρέμβαση της **κεντρικής διοίκησης** (με κυριότερο εκπρόσωπο το ΥΠΕΧΩΔΕ) παραμένει προσηλωμένη στο τρίπτυχο «*κίνητρα - τεχνικά έργα - χωροταξικές ρυθμίσεις*» και δεν προχωράει σε άμεση επενδυτική δράση στην περιοχή για δημιουργία μίας τοπικής παραγωγικής βάσης, ούτε στην ενίσχυση των οικονομικών και θεσμικών δυνατοτήτων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Επιπλέον, η παρέμβαση της δεν γίνεται σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση και τους τοπικούς φορείς, αλλά παραμένει στα πλαίσια της αδιάλλακτης δομής του κεντρικού κράτους (χαρακτηριστική είναι η αναμονή επί ένα και πλέον χρόνο του Δήμου για απάντηση στις προτάσεις του από το ΥΠ.ΠΟ.). Ωστόσο, ακόμη και σε αυτά τα πλαίσια, η πόλη του Λαυρίου μπορεί να αποκομίσει σημαντικά ωφέλη από την κρατική ρύθμιση, όσον αφορά κυρίως τη δημιουργία απαιτούμενων υποδομών και την αναβάθμιση του περιβάλλοντος χώρου.

Σημαντική είναι η παρέμβαση της **πανεπιστημιακής κοινότητας** (ΕΜΠ), καθώς με τη δημιουργία του *Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου* φιλοδοξεί να συμβάλλει τόσο στη συγκρότηση της τοπικής τεχνολογικής και επιχειρηματικής βάσης, όσο και στην ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής της και της αντίστοιχης εικόνας της προς τα έξω. Εντούτοις, για την επιτυχία της πανεπιστημιακής παρέμβασης απαραίτητη είναι η σύνδεση του προγράμματος του ΕΜΠ για το ΤΠΠΑ με τις δυνατότητες και τις ανάγκες της περιοχής για να αποφευχθεί η εκμετάλλευση της πόλης και του εργατικού δυναμικού της προς όφελος «έξωθεν» επιβαλλόμενων ιδιωτικοοικονομικών συμφερόντων. Ενθαρρυντική είναι εδώ η συνεργασία που έχει επιτευχθεί μεταξύ Ε.Μ.Π. -

Δήμου - Εργατικού Κέντρου, ενδεικτική της - τουλάχιστον μέχρι στιγμής - διάθεσης των εν λόγω φορέων.

Προς αυτή την κατευθύνση βασικό ρόλο καλείται να παίξει και η **τοπική αυτοδιοίκηση** (Δήμος Λαυρίου). Αναγκαία είναι η παρέμβασή της τόσο στον τομέα του πολιτισμού και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής, όσο και στη *συγκρότηση της παραγωγικής βάσης* (λειτουργία ΒΙ.ΠΑ.). Κεντρικός στόχος της πρέπει να είναι η κινητοποίηση των τοπικών δυνάμεων και πόρων προς όφελος των κατοίκων του Λαυρίου στην προοπτική της ολοκληρωμένης και ενδογενούς ανάπτυξής του και όχι απλώς της μεσοπρόθεσμης δημιουργίας κάποιων θέσεων εργασίας. Κατά αυτήν την έννοια, θεμελιώδες είναι εδώ η δράση της ΤΑ να μην κινηθεί στη κατεύθυνση των ψηφοθηρικών σκοπιμοτήτων και της «άνευ όρων» δημιουργίας απασχόλησης με τίμημα το «χάρισμα» της πόλης στους κάθε λογής επίδοξους εκμεταλλευτές της. Ασφαλώς, μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας (όπως αυτά παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο) οι οικονομικές και θεσμικές δυνατότητες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες. Αυτό καθιστά το ρόλο της δυσκολότερο και περισσότερο εξαρτημένο από τα συγκεκριμένα πρόσωπα που αναδεικνύονται κάθε φορά στα αντίστοιχα αξιώματα.

Σε αυτό το σημείο γίνεται φανερός ο ρόλος και της **τοπικής κοινωνίας**, των κατοίκων του Λαυρίου, όχι μόνο ως «έξυπνων» - αλλά κατά βάση παθητικών - ψηφοφόρων, που απλώς θα φροντίσουν να επιλέξουν μία δυναμική δημοτική αρχή για να μπορέσουν μετά να «πάνε ήσυχοι στο σπίτι τους», αλλά ως ενεργών και συνειδητοποιημένων πολιτών, που θα απαιτήσουν οργανωμένα την αναπτυξιακή κινητοποίηση της πόλης προς όφελος των κατοίκων της.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της παρουσίασης των τοπικών πολιτικών για την ανάπτυξη, αναγκαία εμφανίζεται η *σύνδεση της υπάρχουσας εμπειρίας και της θεωρίας της* - όπως παρουσιάστηκαν στα δύο πρώτα κεφάλαια - *με την περίπτωση του Λαυρίου*, που επιλέχθηκε ως συγκεκριμένο παράδειγμα μελέτης για τα ελληνικά δεδομένα και δυνατότητες των τοπικών πολιτικών. Τα βασικά συμπεράσματα από την καταγραφή της εμπειρίας της Τρίτης Ιταλίας και τη θεωρητική της προσέγγιση μπορούν να αποτελέσουν πολύτιμο πλαίσιο αναφοράς για τις ελληνικές τοπικές πολιτικές, τόσο ως οδηγός δράσης προς τα θετικά αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν, όσο και ως παράδειγμα προς αποφυγήν των αρνητικών όψεων του φαινομένου.

Η διαφορετική περίοδος εφαρμογής αυτής της στρατηγικής και η διαφορετική - σε ό,τι αφορά τη θεσμική διατάξη των βιομηχανικών συνοικιών - γεωγραφική πραγματικότητα της Τρίτης Ιταλίας από τα σημερινά ελληνικά - και λαυρεωτικά - δεδομένα δημιουργούν ένα πρώτο ερώτημα γύρω από τις *δυνατότητες «μεταφοράς»* και αναπαραγωγής των επιτυχημένων παραδειγμάτων. Η οικονομική συγκυρία της δεκαετίας του '70 (κρίση φορντισμού και μαζικών αγορών) και τα δεδομένα της ιταλικής πραγματικότητας της εποχής (αναπτυγμένες δυνατότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης και διαμορφωμένη τοπική παραγωγική δομή και εργασιακή

κουλτούρα) είχαν αποτελέσει πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης των τοπικών πολιτικών. Η σύγχρονη συγκυρία (αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής σε βάρος των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων των χωρών του «περιφερειακού φορντισμού») δημιουργεί τόσο νέες δυνατότητες ανάπτυξης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων πάνω σε καινούρια τεχνολογικά και οργανωτικά δεδομένα, όσο και καινούριους περιορισμούς. Έτσι, ενώ διαφαίνεται η δυνατότητα ανάπτυξης της παραγωγής στα πλαίσια των μικρών επιχειρήσεων που θα στηρίζονται στην έρευνα και τεχνολογία (R&D) και στην ικανότητα καινοτομίας, από την άλλη πλευρά η διεθνοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής με τον υψηλό βαθμό συγκέντρωσης του κεφαλαίου και την κυριαρχία των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων επιβάλλει άνισους όρους ανταγωνισμού, επισείοντας τον κίνδυνο «αφομοίωσης» των τοπικών παραγωγικών συστημάτων και τη μετατροπή τους σε περιφερειακά παραρτήματα του καπιταλιστικού κέντρου. Επιπλέον, τα κοινωνικά και θεσμικά πλαίσια της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας προσδιορίζουν διαφορετικές δυνατότητες ανάπτυξης της τοπικότητας, εξαιρετικά περιορισμένες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες της Τρίτης Ιταλίας.

Κατά αυτήν την έννοια, η πραγματικότητα σήμερα - όπως άλλωστε και σε κάθε εποχή - εμφανίζεται ως σύνολο αντιτιθέμενων τάσεων, των οποίων οι εκάστοτε συσχετισμοί καθορίζουν τη μορφή της κοινωνικής δυναμικής. Αυτός ο διττός χαρακτήρας της σύγχρονης συγκυρίας δεν επιτρέπει ερμηνείες νομοτελειακού - ντετερμινιστικού τύπου περί «αναπόφευκτης» και «αναγκαστικής» επικράτησης του ενός ή του άλλου μοντέλου παραγωγής (όπως υποστηρίχθηκε στη θεωρητική προσέγγιση των Storper και Scott), χωρίς από την άλλη πλευρά αυτό να οδηγεί στη βολονταριστική παγίδα υπερεκτίμησης της ατομικής πρωτοβουλίας και δράσης (όπως ήταν η άποψη των Piore και Sabel). Οι δυνατότητες μεταφοράς των επιτυχημένων παραδειγμάτων εξακολουθούν να είναι ζήτημα τόσο των οικονομικών και

κοινωνικών αναγκαιοτήτων όσο και της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων. Η υπερεκτίμηση της μίας ή της άλλης πλευράς είναι εξίσου πιθανό να οδηγήσει σε αδράνεια και παθητική τοποθέτηση έναντι της πραγματικότητας, καθώς η κοινωνική συνείδηση και δράση θα επαφίεται είτε στους «ακατανίκητους νόμους του συστήματος» είτε στους «χαρισματικούς ηγέτες» και «επαίοντες» αντίστοιχα.

Στην περίπτωση του Λαυρίου η σημασία της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων ενισχύεται από τη θεσμική και οικονομική ανεπάρκεια που διέπει την τοπική αυτοδιοίκηση και τους τοπικούς φορείς και πολιτικές στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, όμως, εν όψει του συνδυασμού της τοπικής και της εθνικής δυναμικής, ενισχύεται και η σημασία της οικονομικοκοινωνικής συγκυρίας και των «νομοτελειακών» περιορισμών της. Η τοπική πολιτική βρίσκεται αντιμέτωπη με την προβληματικότητα τόσο του ελληνικού «περιφερειακού φορντισμού», όσο και της συγκεκριμένης παραγωγικής δομής της πόλης.

Επιπλέον, η όποια αντιμετώπιση οφείλει να γίνει στα πλαίσια της *Κοινοτικής πραγματικότητας*. Η Ευρωπαϊκή Ένωση διαμορφώνει νέα δεδομένα για τις τοπικότητες καθώς αφενός δίνει θεσμική και οικονομική προτεραιότητα στην ανάπτυξη των περιφερειών, αφετέρου, όμως, η δυναμική της ως υπερεθνικού οργανισμού ευνοεί τις διεθνείς ολοκληρώσεις της παραγωγής. Βέβαια, θα ήταν λάθος να δούμε την επικράτηση του υπερεθνικού σε αντιθετική και μόνο σχέση με την ανάπτυξη του τοπικού, καθώς και τα δύο αποτελούν τελικά τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, της υποχώρησης του εθνικού κράτους και των οικονομικών, κοινωνικών και θεσμικών σχημάτων που ιστορικά αυτό αντιπροσωπεύει. Η ίδια η δυναμική της διεθνοποίησης αναπτύσσεται από τις αντιθέσεις και διαφορές των τοπικοτήτων (π.χ. εκμετάλλευση τοπικών παραγωγικών συστημάτων και των ιδιαιτεροτήτων τους από τις μεγάλες πολυεθνικές). Από τη στιγμή που το *δίπολο διεθνοποίησης - τοπικού* αποτελεί τη σύγχρονη πραγματικότητα, το

ζήτημα δεν τίθεται στο αν και κατά πόσο είναι εφικτό ή επιθυμητό να καταργηθεί, αλλά στο αν η κατεύθυνσή του θα είναι προς όφελος των κατοίκων εργαζομένων των τοπικοτήτων ή προς εξυπηρέτηση τοπικών, εθνικών ή υπερεθνικών ιδιωτικοοικονομικών συμφερόντων.

Η καταγραφή της εμπειρίας από την ανάπτυξη των τοπικοτήτων (όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο) προσφέρει απτά παραδείγματα όσον αφορά το διττό περιεχόμενο των τοπικών πολιτικών. Η ανάπτυξη των τοπικών παραγωγικών συστημάτων μπορεί να στηρίζεται τόσο στη δημιουργική αξιοποίηση των τοπικών πλεονεκτημάτων, όσο και στην εκμετάλλευση των δομικών αδυναμιών είτε της ίδιας είτε άλλων τοπικοτήτων (παραδείγματα από τις περιοχές της Τρίτης Ιταλίας - π.χ. Βενέτο - που στηρίχθηκαν στην εκμετάλλευση της ανασφάλιστης εργασίας και από τα μητροπολιτικά κέντρα που αναπτύχθηκαν απομυζώντας άλλες περιοχές). Επομένως, πέρα από τη διερεύνηση των «δυνατοτήτων μεταφοράς» της υπάρχουσας εμπειρίας, τίθεται το ζήτημα του περιεχομένου της μεταφοράς: όχι μόνο αν και πώς μπορούν τα «επιτυχημένα παραδείγματα» να μεταφερθούν, αλλά και ποιες από τις πτυχές τους θέλουμε ή/και επιδιώκουμε να αναπαραχθούν.

Αν το επιθυμητό πλαίσιο αναφοράς είναι η δημιουργική αξιοποίηση των τοπικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων προς όφελος των κατοίκων εργαζομένων της τοπικότητας, (στη συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης, της πόλης του Λαυρίου), τότε αναγκαία εμφανίζεται η ύπαρξη κάποιων δομών και μηχανισμών ρύθμισης, που, χωρίς να αποτελούν το άπαν, μπορούν με τους κατάλληλους όρους συγκρότησής τους να λειτουργήσουν ως «εγγυήσεις» για την κατεύθυνση της αναπτυξιακής πορείας.

Κατά αυτήν την έννοια, αναγκαία εμφανίζεται η ύπαρξη ενός κοινωνικού - κεντρικού ή/και τοπικού - κράτους, που θα παρέχει τις βασικές προϋποθέσεις αναπαραγωγής της τοπικότητας (υποδομές-εξυπηρετήσεις, υγεία, εκπαίδευση-επαγγελματική ειδίκευση) σε συστηματική συνεργασία με

τον τοπικό πληθυσμό και τους φορείς του, έτσι ώστε να μπορεί να βρίσκεται κοντά στις ανάγκες και απαιτήσεις του. Η κατεύθυνση των κοινωνικών παροχών πρέπει να είναι προς την όσο το δυνατό καλύτερη αξιοποίηση και ανάδειξη των θετικών δομών της τοπικότητας σε αρμονία με τις παγκόσμιες εξελίξεις της τεχνολογίας και εν γένει της παραγωγής (π.χ. αξιοποίηση της τοπικής εργασιακής κουλτούρας για καλλιέργεια σύγχρονων τεχνικών δεξιοτήτων εναρμονισμένων με τις ανάγκες και δυνατότητες του τοπικού παραγωγικού συστήματος και όχι μία τυπική «διοργάνωση σεμιναρίων» που στοχεύουν απλώς στην επιδοματική ενίσχυση - και αναπαραγωγή - της ανεργίας).

Απαραίτητη, επίσης, είναι η συγκρότηση ενός *θεσμικού πλαισίου*, που αφενός να ενισχύει τις δυνατότητες δράσης της τοπικής αυτοδιοίκησης και των τοπικών φορέων γενικότερα και αφετέρου να θωρακίζει το τοπικό παραγωγικό σύστημα και εργασιακό καθεστώς από την εκμεταλλευτική επιβολή ξένων ή εγχώριων ιδιωτικοοικονομικών συμφερόντων, όπως και από εσωτερικές δομικές αδυναμίες (π.χ. ανασφάλιστη εργασία).

Η αναγκαιότητα αυτών των δύο μηχανισμών ρύθμισης (κοινωνικό κράτος, θεσμικό πλαίσιο) στην περίπτωση του Λαυρίου εμφανίζεται διπλά σημαντική, καθώς αφενός η εν λόγω τοπικότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με τις οικονομικοκοινωνικές και θεσμικές αδυναμίες της συνολικής ελληνικής πραγματικότητας και αφετέρου - ή μήπως ως εκ τούτου; - οι όποιες μέχρι στιγμής προτάσεις και προσπάθειες ανάκαμψής της πόλης δεν αναφέρονται σε αυτά τα ζητήματα.

Σημαντική για το Λαύριο είναι επιπλέον η αποκόμιση εμπειρίας και για τη *συγκρότηση της παραγωγικής του βάσης*. Η επιτυχία των τοπικών παραγωγικών συστημάτων της Τρίτης Ιταλίας στηρίχθηκε κατά μεγάλο βαθμό στην οργανική αλληλοσυμπλήρωση των παραγωγικών μονάδων κάθε περιοχής (επίτευξη οικονομιών κλίμακας στο επίπεδο όχι της μίας επιχείρησης αλλά του συνόλου της τοπικότητας). Αντίστοιχη θα μπορούσε να

είναι και μία πρόταση το ΒΙ.ΠΑ. του Λαυρίου να συμπεριλάβει μικρομεσαίες παραγωγικές μονάδες που να εκτελούν συμπληρωματικές λειτουργίες, έτσι ώστε να επιτύχουν τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη από την επίτευξη τοπικών οικονομιών κλίμακας.

Η οργανική διασύνδεση της παραγωγής με το σύνολο της τοπικής κοινωνικής ολότητας αποτελεί ένα ακόμη «παράδειγμα επιτυχίας» για το Λαύριο. Σημαντικό ρόλο σε αυτό αναμένεται να παίζει το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο που συγκροτείται στην πόλη (σύνδεση έρευνας-εκπαίδευσης - τεχνικών δεξιοτήτων - πολιτιστικής αναβάθμισης μεταξύ τους και με την παραγωγή). Καίριας σημασίας και σε αυτό το σημείο είναι η συγκρότηση ενός θεσμικού πλαισίου που θα παρέχει τις απαιτούμενες «εγγυήσεις» για τη λειτουργία του ΤΠΠΑ (εξυπηρέτηση των αναπτυξιακών αναγκών της πόλης και των εργαζομένων κατοίκων της και όχι κερδοσκοπικών επιχειρηματικών ομάδων που θα σπεύσουν να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα - και αδυναμίες - της περιοχής).

Τέλος, σημαντικό ζήτημα για την αναπτυξιακή στρατηγική του Λαυρίου αποτελεί και το θέμα των ροών και διασυνδέσεων του με την ευρύτερη περιοχή. Η ανάπτυξη της τοπικότητας δεν μπορεί να γίνει παρά μέσα στα πλαίσια της ένταξης και λειτουργίας της στα ευρύτερα περιφερειακά, εθνικά και υπερεθνικά όρια. Η αξιοποίηση της εγγύτητας του Λαυρίου με την Αθήνα, το καινούριο αεροδρόμιο των Σπάτων και την αναπτυσσόμενη περιοχή των Μεσογείων αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο του αναπτυξιακού του σχεδίου. Η ανάπτυξη τόσο της βιοτεχνίας-βιομηχανίας, όσο και του εμπορίου, των μεταφορών και του τουρισμού απαιτούν την προβολή και σύνδεση της πόλης όχι μόνο με την ευρύτερη περιοχή αλλά και με ολόκληρη τη χώρα, όπως και με τις διευρωπαϊκές και διεθνείς διασυνδέσεις της.

Γίνεται, επομένως, φανερό ότι η ανάπτυξη της τοπικότητας δεν μπορεί να αποκοπεί από την ευρύτερη οικονομικοκοινωνική και θεσμική

πραγματικότητα που την περιβάλλει και την καθορίζει στα πλαίσια του εθνικού κράτους, όπως και των υπερεθνικών ολοκληρώσεων που αυτό συμμετέχει. Από την άλλη πλευρά, μία τέτοια αποκοπή δεν είναι ούτε επιθυμητή, καθώς τελικά η τοπική ανάπτυξη δεν είναι αυτοσκοπός αλλά μία αποτελεσματικότερη διαχείριση της συνολικής ανάπτυξης. Κατά αυτήν την έννοια, η τοπική πολιτική δεν μπορεί να σημαίνει εσωστρέφεια και απομονωτισμό, ούτε προσπάθεια «μετάθεσης» των ευθυνών του κεντρικού κράτους και της κεντρικής αναπτυξιακής πολιτικής προς τους τοπικούς φορείς, αλλά αξιοποίηση των τοπικών πλεονεκτημάτων σε αλληλοσύνδεση και συμπληρωματικότητα με την ευρύτερη περιφερειακή, εθνική και διεθνή πραγματικότητα.

Η *διαλεκτική τοπικότητας - διεθνικού* αποτελεί τελικά το ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς των όποιων πολιτικών ανάπτυξης σήμερα. Και, πέρα από το χωρικό επίπεδο αναφοράς τους, ο βασικός πυρήνας του περιεχομένου τους συνίσταται στον *προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων* προς όφελος των οποίων θα κινητοποιηθεί η αναπτυξιακή διαδικασία. Αν το ζητούμενο είναι οι τοπικές πολιτικές να δράσουν στην κατεύθυνση κινητοποίησης των τοπικών πλεονεκτημάτων και παραγωγικών συστημάτων υπέρ των δικαιωμάτων και αναγκών των τοπικών πληθυσμών, τον τελευταίο λόγο έχουν οι ίδιες οι *τοπικές κοινωνίες*. Μέσα στα υφιστάμενα κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια, η επιβολή όρων περιεχομένου της αναπτυξιακής διαδικασίας προς όφελος των εργαζομένων κατοίκων της - κάθε - τοπικότητας δεν μπορεί να απαιτηθεί και να κερδηθεί παρά μόνο από τους ίδιους. _

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

1. **ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ** *Θεωρία Ανάλυση και Πολιτική*
Επιμ.: Π. ΓΕΤΙΜΗΣ, Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ, Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, Εκδ.: ΘΕΜΕΛΙΟ 1994
 - ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ: **ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '80 ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ**
 - ΓΡ.ΚΑΥΚΑΛΑΣ - Ν.ΚΟΜΝΗΝΟΣ: **ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ**
2. **ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΡΙΣΗΣ** *Θεωρία και Ελληνική Εμπειρία*
Συνέδριο ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝ/ΜΙΟ 4-6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1989, Εκδ.: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, ΑΘΗΝΑ 1990
 - ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ: **ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**
3. **ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**
Επιμ.: Θ. ΜΑΛΟΥΤΑΣ - Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Εκδ.: ΕΞΑΝΤΑΣ 1988
 - Κ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ: **ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ**
 - Π.ΓΕΤΙΜΗΣ: **Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

4. **ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ; ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ**, ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Εκδ.: GUTENBERG 1991
5. **ΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ**, ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ 1995
6. **ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ** τομ. α' + β', Κ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΗΝΑ 1992
7. **ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ** τομ. α', Κ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΗΝΑ 1992
8. **ΤΟΠΙΚΟ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΗΜΟΥ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ** ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ PRISMA, ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΛΙΟΣ 1991
9. **ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΛΑΥΡΙΟΥ**, ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝ/ΜΙΟ ΤΜΗΜΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΛΙΟΣ 1994
10. **ΛΑΥΡΙΟ- ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ Ε.Μ.Π., ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1991
11. **ΛΑΥΡΙΟ SOS, ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ Μέτρα - Δράσεις - Παρεμβάσεις** ΥΠΕΧΩΔΕ, ΜΑΙΟΣ 1995
12. **ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΛΑΥΡΙΟΥ**, ΗΜΕΡΙΔΑ ΓΙΑ ΤΟ ΛΑΥΡΙΟ, Ε.Μ.Π. ΙΟΥΛΙΟΣ 1995, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1995
13. **ΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΛΑΥΡΙΟ**, Κ.ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Η. ΚΟΥΡΛΙΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΡΑΜΑΓΚΙΟΥΛΗ, Εκδ.: ΠΥΡΦΟΡΟΣ 1995
14. **ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΑΤΤΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΩΝ ΛΑΥΡΙΟΥ**, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ, 1990

15. **«ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»**, ΓΕΤΙΜΗΣ Π. - ΚΑΥΚΑΛΑΣ Γ., ΤΟΠΟΣ.Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών, τχ. 1/90, σ.3-20
16. **«ΕΝΔΟΓΕΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΕΣ ΑΓΟΡΕΣ»**, DUNFORD M., ΤΟΠΟΣ. Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών, τχ. 2/91, σ.33-62
17. **«ΤΟΠΙΚΗ ΕΥΕΛΙΞΙΑ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»** ΚΟΜΝΗΝΟΣ Ν., ΤΟΠΟΣ. Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών, τχ. 1/90, σ. 81-92
18. **«ΕΥΕΛΙΞΙΑ, ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»**, ΚΟΜΝΗΝΟΣ Ν., ΤΟΠΟΣ. Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών, τχ. 4/92, σ. 171-174
19. **«ΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΛΑΥΡΙΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ»**, Θ. ΛΟΥΚΑΚΗΣ, ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ, τχ. 58-59/96, σ.86-87
20. **«ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΛΑΥΡΙΟΥ Η' Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗΣ»**, Γ. ΠΟΛΥΖΟΣ, ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ, τχ. 58-59/96, σ. 80-82
21. **«ΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΛΑΥΡΙΟΥ ΩΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ»**, Δ. ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ, ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ, τχ. 58-59/96, σ. 83-85
22. **«ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟ ΛΑΥΡΙΟ»** εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 7.1.1997

Ξενογλώσση

1. *PRODUCTION, WORK, TERRITORY*, ALLEN J. SCOTT & MICHAEL STORPER, UNIVERSITY OF CALIFORNIA, LOS ANGELES 1986
2. *SPATIAL DIVISIONS OF LABOUR*, DOREEN MASSEY, MACMILLAN 1984
3. *UNEVEN DEVELOPMENT AND REGIONALISM: STATE, TERRITORY AND CLASS IN SOUTHERN EUROPE*, HADJIMICHALIS C., 1987
4. *INDUSTRIAL DISTRICTS IN EUROPE: POLICY LESSONS FOR DEVELOPING COUNTRIES*, HUBURT SCHMITZ & BERNARD MUSYCK, INSTITUTE OF DEVELOPMENT COUNTRIES, APRIL 1993
5. *INDUSTRIAL DISTRICTS AND INTER-FIRM CO-OPERATION IN ITALY*
F. PYKE, G. BECATINI, W. SENGENDERGER
 - VITTORIO CAPECCHI: *A HISTORY OF FLEXIBLE SPECIALIZATION AND INDUSTRIAL DISTRICTS IN EMILIA - ROMAGNA*
 - S. BRUSCO & M. PEZZINI: *SMALL-SCALE ENTERPRISE IN THE IDEOLOGY OF THE ITALIAN LEFT*
 - A. AMIN & K. ROBBINS: *INDUSTRIAL DISTRICTS & REGIONAL DEVELOPMENT: LIMITS AND POSSIBILITIES*
 - CH. SABEL - M. PIORE - M. STORPER: *THREE RESPONSES TO A. AMIN AND K. ROBBINS*
6. *HIGH TECHNOLOGY, SPACE AND SOCIETY*, Edited by M. CASTELLS, 1987
 - ANNALEE SACKSENIAN: *SILICON VALLEY AND ROUTE 128: REGIONAL PROTOTYPES OR HISTORIC EXCEPTIONS?*

